

પ્રકરણ: ૬

કચ્છ પ્રદેશની વાર્તાઓમાં પ્રાદેશિકતા

૬.૧ ભૂમિકા:

કચ્છ એટલે રણ અને મહેરામણ વચ્ચે વસતા માનવીનો એક વિશિષ્ટ મૂલક. એની આ વિશિષ્ટતા તેની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ અને અહીંના લોકોની રહેણીકરણી, રીતરિવાજની ભિન્નતાને આભારી છે. સરહદી વિસ્તાર, દુર્ગમ પરિસર, ખારોપાટ અને સમુદ્ર, પ્રમાણમાં પાંખી પણ વૈવિધ્યવંતી વસ્તી વિભિન્ન કોમો, ધર્મ, ભાષાકીય વિલક્ષણતાઓ આ બધાં જ તત્ત્વો આ ભૂમિને ભાતીગળ બનાવે છે. કચ્છ સાથે પાંચ 'ક' જોડાયેલા છે. કર્મ, કૌવત, કલા, કૌશલ્ય, અને કારીગરી કસબ. કચ્છપ્રદેશ ભૌગોલિક રીતે ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રથી વિખુટો પડી ગયેલો હોવાથી કચ્છી પ્રજાના લોકસંસ્કાર અને સંસ્કૃતિએ આગવી ભાત ઉપાસવી છે. અહીંના માનવીનો મિજાજ કંઈક નોખા પ્રકારનો છે. આ વાતની પ્રતીતિ કરાવતો આ દુહો:

તળ ઊંડાં જળ છીછરાં, કામન લંબે કેશ; નર પટાધર નીપજે, કોડીલો કચ્છ દેશ.

આ પ્રદેશ વિશે કહેવાય છે કે આ પ્રદેશ કાંઠા પાસેનો ભીનો અને પોચો હોવાથી એનું નામ કચ્છ પડ્યું છે. તો એનો ભૌગોલિક આકાર કાયબા જેવો છે એટલે કચ્છ નામ પડ્યું છે એમ પણ કહેવાય છે. પ્રાચીનકાળમાં કચ્છપ્રદેશ આભીર દેશના નામે ઓળખાતો. મહાભારતકાળ પૂર્વે અહીં આભીર નામે આર્ય પશુપાલકો આવીને વસ્યા હતા. કચ્છ નામ ઈ.સની બીજી શતાબ્દીથી મળે છે. એનો અર્થ ભેજવાળી ભૂમિ એવો થાય છે એવી નોંધ પાણીનિના ગ્રંથમાંથી મળે છે. પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્ર જેમ ઝાલાવાડ, ગોહિલવાડ, ઓખામંડળ, હાલર, મચ્છુકાંઠો અને કાઠીયાવાડ પંથકમાં વહેંચાયેલો હતો એમ કચ્છપ્રદેશ પાવર, મિયાણી, બન્ની, પચ્છમ, ખડીર, વાગડ, અંજાર-ચોવીસી, ભુવડ-ચોવીસી, હાલાચોવીસી, કાંઠી, મોડાસા, અબડાસા, કંડ, ગરડો, માહ, ઈત્યાદી સોળ ઉપરાંત

પરગણા-પંથકોમાં પ્રસરેલો હતો. ગુજરાત રાજ્ય અને કચ્છ જિલ્લાની રચના થતાં આ પંથકો અને પરગણાના આટાપાટા સાવ ભૂંસાઈ ગયા છે. એવા આ કચ્છમાં અનેક જાતિઓ, ધર્મોના લોકો અહીંની પ્રાદેશિક સંસ્કૃતિમાં ભળી ગયા છે. આવા જે લોકો કચ્છમાં વસ્યા એ સૌને કચ્છે આત્મસાત કરી લીધા. કચ્છ એટલે અબડાસા, લખપત, નખત્રાણા, માંડવી, મુન્દ્રા, અંજાર, ગાંધીધામ, ભચાઉ, ભુજ અને રાપર એમ કુલ દસ તાલુકાઓ ધરાવતો ગુજરાતનો સૌથી મોટો જિલ્લો.

રણ અને દરિયાથી વીંટળાયેલી વિષમતાઓ અને અભાવના પ્રહારોથી ઘડાયેલા કચ્છપ્રદેશના લોકજીવન અને લોકમાનસમાંથી ફળદ્રુપ સર્જકો ગુજરાતી સાહિત્યને સાંપડ્યા છે. અહીં આ પ્રદેશના વાર્તાકારોની પસંદ કરેલી વાર્તાઓમાં આ પ્રદેશ કેવો અને કેટલો પ્રગટ્યો છે ? વાર્તાને ઘડવામાં આ પ્રદેશ એની પ્રાદેશિકતા કેટલી ઉપકારક બની છે ? એ સંદર્ભે વાર્તાઓનો તથ્યમૂલક અભ્યાસ રજૂ કરવાનો ઉપક્રમ છે. એવી આ પ્રદેશનાં વાર્તાકારોની પસંદ કરેલી વાર્તાઓને પ્રાદેશિકતા સંદર્ભે જોઈએ.

૬.૨ તંબૂ - ધીરેન્દ્ર મહેતા

કચ્છના સર્જકોમાં પોંખાયેલું નામ એવા પંગુતામાંથી ખિલેલા સિદ્ધહસ્ત વાર્તાકાર ધીરેન્દ્ર મહેતા ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યમાં મહત્ત્વના સર્જક છે. કચ્છના વતની એવા આ વાર્તાકાર પાસેથી ‘સમ્મુખ’ ‘એટલું બધું સુખ’ ‘હું એને જોવું એ પહેલા’ અને ‘ગંઠાઈ ગયેલું લોહી’ એમ કુલ ચાર વાર્તાસંગ્રહોમાં ૮૦ જેટલી વાર્તાઓ મળે છે. કથાસાહિત્યકાર ઉપરાંત કવિ, વિવેચક અને સંપાદક એવા આ સર્જકની વાર્તાઓમાં આપણે કચ્છ અને એની વાસ્તવિકતાનું સબળ આલેખન જોઈ શકીએ છીએ. આ વાર્તાઓમાં સમાજજીવનની વાસ્તવિકતા, નારી સંવેદના, તળપદનું જનજીવન, ગ્રામ્યપરિવેશ, નગરજીવનની સંવેદનાઓ, માનવીનું તળ સાથેનું જોડાણ આગવી ભાષાભિવ્યક્તિ અને કચ્છની સાંપ્રતસ્થિતિ, સમસ્યાઓનું સચોટ આલેખન જોવા મળે છે. તેમનો જીવન અનુભવ અને એ જીવનના અવિભાજ્ય અંગ સમી તેમની શારીરિક અસક્ષમતાએ આપેલો એકાંત અને કચ્છ, ભુજ પ્રદેશનું

મહત્ત્વ આ વાર્તાઓમાં વણાયેલું છે. વિષયવૈવિધ્ય, પાત્રનિરૂપણ શૈલીમાં ઘૂંટાતી સંવેદના આ સર્વ આ વાર્તાઓનું જમા પાંસુ છે.

અહીં તેમના ત્રીજા વાર્તાસંગ્રહ ‘હું એને જોવું એ પહેલા’ માંથી ‘તંબૂ’ વાર્તાને પ્રાદેશિકતા સંદર્ભે તપાસી મારા અભ્યાસને પ્રસ્તુત કર્યો છે. આ વાર્તાસંગ્રહમાં કુલ ૧૮ વાર્તાઓ છે. આ સંગ્રહની વાર્તાઓના વિવિધતા સભર વસ્તુનિરૂપણકળા, પાત્રના આંતર-બાહ્ય વ્યક્તિત્વમાંથી ઉઘડતું મનોજગત, ભાષા વાતાવરણ, વાર્તાઓને વધુ રસમય બનાવે છે. એવી જ વાર્તા છે તંબૂ. તંબૂએ ભૂકંપગ્રસ્ત પરિવેશને ઉજાગર કરતી વાર્તા છે. ભૂકંપ કુદરતી ઘટના છે. પરંતુ એના પરિણામો એને માનવીય અને સામાજિક રૂપ આપે છે. અને એનું એ રૂપ સાહિત્યકૃતિનો વિષય બને છે. ઇ.સ ૨૦૦૧માં કચ્છમાં વિનાશક ભૂકંપ આવેલો, આ ભૂકંપે માનવજીવનને તહસમહસ કરી નાખેલું, એવી આ ભૂકંપની ભયાનકતાએ એ પુરવાર કરી આખું કે માનસ કુદરત સામે ભલે હામ ભીંડે પરંતુ સમય આવ્યે પ્રકૃતિ માણસને વામણો પુરવાર કરે છે. તેનું જીવંત ઉદાહરણ છપ્પનિયો દુષ્કાળ, ભુજમાં આવેલો ભૂકંપ, કોરોના જેવી કુદરતી હોનારતો છે. એવા આ ભૂકંપની હૃદયવિદારક ઘટના અને એની અસરો અહીં વાર્તાનું ઘટનાવસ્તુ બને છે. ભૂકંપને જ કેન્દ્રમાં રાખી એની માનવજીવન પર થયેલી અસરને દર્શાવતી ગુજરાતી ભાષાની પ્રથમ નવલકથા ‘છાવણી’ ડૉ. ધીરેન્દ્ર મહેતા પાસેથી મળે છે. કુદરતી આપત્તિ સમયે માનવ મનના અનેક ભાવ, તરંગો, લાગણીને વ્યક્ત કરવા માટે સર્જક વાર્તાઓનો આશરો લઈ સર્જક સંવેદનને વ્યક્ત કરે છે. વિનાશક ભૂકંપ, એ ભૂકંપને કારણે માનવ જીવનમાં વ્યાપેલી સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ અરાજકતા, માનવજીવનની વાસ્તવિકતાને આપણે આ વાર્તામાં આલેખાયેલી જોઈ શકીએ છીએ.

કચ્છ ભુજમાં આવેલા ભૂકંપે જે તારાજી સર્જી એને કેન્દ્રમાં રાખતી વાર્તા તંબૂમાં ભૂકંપે માનવજીવનને કેવું ત્રસ્ત કરી નાખ્યું એ નગ્ન વાસ્તવિકતાને આબેહૂબ આલેખી આપવામાં આવી છે. ભૂકંપ અને એ પછીની કચ્છની સ્થિતિ, માનવજીવન પર પડેલો એનો પ્રભાવ, મનઃસ્થિતિને વાર્તામાં નિરૂપાયા છે. વાર્તામાં કચ્છમાં આવેલા

ભૂકંપની ગમખ્વાર ઘટનાને વિષયવસ્તુ બનાવી વાર્તારૂપ આપવામાં આવ્યું છે. જેમાં ભૂકંપના આઘાત પ્રત્યાઘાતો માનવીય સંવેદનાને કેન્દ્રમાં રાખવામાં આવ્યાં છે. વાર્તાની ઘટનાનું કેન્દ્રબિંદુ તંબૂ છે. સર્વજ્ઞ કથન કેન્દ્રથી કહેવાયેલી આ વાર્તામાં તંબૂ અને કથાનાયક એકબીજાના પૂરક બનવા પામ્યા છે. ભૂકંપ જેવી ભયાનક ઘટના પછી લોકો ઘરવિહોણા બની ગયા હોય ત્યારે તંબૂ કેવી દુર્લભ વસ્તુ બની જાય છે અને એ મળતા જગતની તમામ સુખસંપત્તિનું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે એ વાતને સ્પષ્ટ રીતે વાર્તામાં આલેખવામા આવી છે. અહીં માણસના સ્વાર્થીપણાના વલણ સામે પરોપકાર વૃત્તિઓ, નીતિ સામે અનીતિને મૂકીને માનવમનની વિટંબણાને છત્તી કરવામાં આવી છે. તંબૂમાં સૂતેલા માણસને મહાભારતની ટીટોડીનો પ્રસંગ યાદ આવવો, ખુલ્લામાં પડી રહેલા લોકોની વેદના અને મા દ્વારા થતું ભૂકંપનું હૃદય કંપાવે તેવું વર્ણન તેમજ મકાન માલિક પર હાવી થઈ જ્યારે પોતાના પર આપત્તિ આવે ત્યારે તંબૂ પણ જેને આલીશાન મહેલ જેવો લાગે છે, આ બધી જ વિગતોનું સચોટ આલેખન વાર્તાને વધુ કલાત્મકતા બક્ષે છે.

વાર્તાનાયક વર્ષોથી મકાનમાલિકના ઘરમાં ઘર પચાવી રહે છે. તેની માં એ પણ તેને એકવાર કહ્યું હતું કે, “ છતે મકાને મકાનમાલિક ભાડાના ઘરમાં રહે અને આપણે....” ત્યારે એને માં ને રોકડો જવાબ આપી દેતા કહેલું, “તો આપણે ક્યાં જઈએ? અત્યારે ભાડું કેટલું પડે છે ખબર છે? અને આખરે ભૂકંપ આવવાથી એ ઘર પડી જાય છે. અને વાર્તાનાયકને તંબૂમાં રહેવાનો વખત આવે છે. આ તંબૂમાં આશરો તેને મકાનમાલિક આપે છે. અકસ્માતે મળી આવેલો તંબૂ ભૂકંપમાં પોતાના ઘરબાર ગુમાવી બેઠેલા લોકોને સહાયરૂપે આપવામાં આવતો હતો. આ તંબૂને વાર્તાનાયક એક ઘર બનાવે છે જેમાં તેની માતા રહે છે. તંબૂની આ વ્યવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પછી એને કોઈ પ્રકારની ચિંતા રહેતી નથી. ભૂકંપની પરિસ્થિતિમાં તંબૂએ કેવી દુર્લભ વસ્તુ હતી ઉપરાંત એ મળતા જગતની તમામે તમામ સુખસાહ્યબીઓ એને હાંસલ થઈ હતી. તથા નાયકનું તંબૂ પ્રત્યેનું સંવેદન જૂઓ, “ કેવો ખોડી દીધો આ તંબૂ, આ ભાવ એના મનમાં ફરી ફરીને જાગવા લાગ્યો. પોતે આ તંબૂનો માલિક છે. એને અહીંથી એને ઉઠાવો પડશે તો ઉઠાવીને બીજે ખોડશે અને આવી જ રીતે હવે એને શી પરવાહ હતી. જમીનની એને જરા

કહેતા જરા જેટલી ગરજ નહોતી. હવે કોઈને દાદ દેવાનો નહોતો.” (પૃ.૧૫૮) વાર્તાનાયકે મકાન માલિકનું ઘર પચાવી પાડ્યું હતું. મકાનમાલિક પણ મજબૂર છે. નોકરી કરતો તે બહારગામ રહેતો. અને આજે છતે ઘરે ભાડાના ઘરમાં રહે છે. જ્યાં આપણે માનવીની સ્વાર્થવૃત્તિ અને એની અનીતિને પ્રગટ થતી જોઈ શકીએ છે. વાર્તા અંતે જે ક્ષણ છે એ ઘણી સૂચક બનવા પામી છે. અંતે તંબૂના દરવાજામાં આવીને ઊભી રહેતી માં વાર્તાનાયકને કહે છે, “ ઓળખ્યો આને? ઘર તો તૂટી પડ્યું ત્યાં સુધી તેં એને પાછું ન આપવા દીધું, એ ઘર પાસે જ આ બે જણ પડી રહ્યાં હતાં. હવે આ તંબૂ” – (હું એને જોઉં એ પહેલા, પૃ.૧૬૫)

ગુજરાતમાં ૨૦૦૧માં કચ્છમાં આવેલા ભયાનક ભૂકંપ અને એ ભૂકંપથી માનવજીવન એના મનોજગતમાં પણ કેવો બદલાવ આવ્યો એ આપણે વાર્તાનાયકના પાત્રમાં પ્રત્યક્ષ થતું જોઈ શકીએ છીએ. વાર્તા આરંભથી તંબૂ વાર્તાનાયક સાથે જોડાયેલો છે. તંબૂ માટે એની લાગણી, સંવેદન જૂઓ, “ તંબૂએ જાણે પોતાની ઉપર ઢાંકેલું ઢાંકણ હોય અને પોતે એ તળે સુરક્ષિત હોય એવી લાગણી અને થઈ.” (પૃ.૧૫૪) વાર્તાનાયક અને એની માં, મકાનમાલિક આટલા પાત્રોની આસપાસ જ વાર્તાનો પિંડ ઘડાય છે. એમાંય વાર્તાનાયકનો મનોસંઘર્ષ અને ભૂકંપ પછીની સ્થિતિના લેખનમાં વાર્તાકારે આગવી કળાસૂઝ દાખવી છે. વાર્તાનાયક અહીં મુખ્ય પાત્ર છે. આખી વાર્તામાં એની ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાઓ એનો મનોસંઘર્ષ એને જીવંતતા બક્ષે છે. તંબૂને મેળવવો, તંબૂને ગોઠવવો, પોતે આ તંબૂને એ જ ભૂમિ પર ખોડ્યો છે જે ભૂમિએ એના ઘરને ઉખેડી નાખ્યું છે. એટલે કે ધરતીકંપમાં ઘર ગુમાવી બેઠેલો વાર્તાનાયક અને એની ખિન્નતા, તંબુનું માલિકીપણું, તો મકાનમાલિક સાથે મકાન ખાલી કરવા અંગે જરાય દાદ ન આપી ઊલટાનું એની પાસે સાડા ચારસો ભાડાની માંગણી આ બધી વિગતો એના વ્યક્તિત્વના વિવિધ પાંસાઓને ઉજાગર કરી આપે છે. ભૂકંપને લીધે ઘરવિહોણો બનેલો, અકળાયેલો, ખિન્ન વાર્તાનાયક અને એની વિટંબણા પણ આ પાત્રને અને એની વાસ્તવિકતાને ઉજાગર કરી આપે છે. એના વ્યક્તિત્વ વિશે વાર્તાકારે નોંધ્યું છે, “ધરતીકંપ થયો તે વખતે એ ઘેર નહોતો. ગણતંત્ર દિવસની ઉજવણીમાં તેને ફરજ સોંપવામાં આવી હતી. એ મેદાનમાં હતો. એની મનઃસ્થિતિ કંઈક તણાવ ભરી હતી. આમેય આવા કાર્યક્રમ વખતે

એક પ્રકારના માનસિક દબાણ હેઠળ એ મુકાઈ જતો હોય છે. દબાણ અને કંટાળો. એમાંય કાર્યક્રમ શરૂ થવા પહેલાનો સમય ! તોબાહ! આટલી ખુલ્લી જગ્યામાં જ આટ આટલા લોકો પર નિયમન રાખવું એ કેટલું કપરું કામ હતું ! એમાંય આ બધા લોકો એની સામે જે નજરે જોતા હતા એ પરિસ્થિતિ અકળાવનારી હતી. એ મેદાનમાં ફરતો હતો. અને ચારે બાજુ નજર રાખતો હતો.” (પૃ.૧૫૯) આ વર્ણનમાં આપણે વાર્તાનાયકના વ્યક્તિત્વની રેખાઓને તાગી શકાય છે. કચ્છમાં આવેલા ભૂકંપ અને એ ભૂકંપને કારણે પોતાનું ઘર ખોઈ બેઠેલા માણસના જીવન, એની સંવેદના, વેદના અને એનું વાસ્તવ અહીં વાર્તામાં ઝીલાયું છે. વાર્તાકાર કથાનાયકની આ ભૂકંપ એની માનવજીવન પર થતી અસર અને કરુણતાને અહીં આલેખી છે. ભૂકંપમાં તૂટેલા ઘરો, આ ઘરોના સ્લેબ, કોલમ, બીમ, ગડર, પિલર, છજો તળે દબાયેલી લાશો, આ લાશોમાં કપડાં કે ઘરેણા, બુટ-ચંપલ, મોજા જેવા ઓળખચિન્હો દ્વારા પોતાના સ્વજનોને ઓળખવાની મથામણ કરતા લોકો, અને મૃત્યુની કરુણતા, કુરુપતા, કુત્સિતતા અને એની વાસ્તવિકતાને વાર્તાકારે ચિત્રાત્મક રીતે રજૂ કરી આપી છે. વાર્તા અંતે તે તંબૂમાં કલ્પનાથી રાહત અનુભવે છે. ત્યાં જ એની માં ઘરમાલિક અને એની પત્નીને લઈ આવે છે. અને મકાન પચાવી મકાન માલિકને દાદ ના આપતો તે તંબૂ આપવા મજબૂર બને છે. વાર્તાના અંતમાં આવતું આ વાક્ય “એને પણ પાછા વળીને જોયું નહીં અને માની પાછળ ચાલવા માંડ્યું.” (પૃ.૧૬૫) ઘણું જ અર્થસૂચક બની રહે છે.

આમ વાર્તાનાયકનું પાત્ર અહીં ભૂકંપથી પીડિત માનવ અને એની વેદના, વ્યથા એની વિટંબણાને પ્રસ્તુત કરે છે. વાર્તાકારે એ માટે પાત્રને અનુરૂપ એવો પરિવેશ રચ્યો છે. જે પાત્રની વાસ્તવિક સ્થિતિને ઉજાગર કરવામાં ઘણો ઉપયોગી બની રહે છે. કચ્છમાં આવેલા ભૂકંપને કારણે માનવજીવન અસ્તવ્યસ્ત બની ગયું હતું. આ ભયાનક પરિસ્થિતિએ માનવસ્વભાવને પણ કેટલો અને કેવો બદલી નાંખ્યો હતો એ પણ અહીં કળી શકાય છે. મકાનમાલિકનું ઘર પચાવી અને ભાડું ન આપતો વાર્તાનાયક અને એની સ્વાર્થવૃત્તિને પણ અહીં સચોટ અને સબળ રીતે આલેખવામાં આવી છે. અહીં મૂળ વાત જ અનીતિ સામે નીતિની અને સ્વાર્થ સામે પરોપકારને દર્શાવી આપવાની છે. વાર્તાનાયકની માં નું પાત્ર પણ ઘણું મહત્ત્વનું બનવા પામ્યું છે. એને ઘરમાલિક એની

પરિસ્થિતિ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ છે. અને આથી જ તે વાર્તાનાયકને કહે છે, “છતે મકાને એ ભાડાના મકાનમાં રહે અને આપણે...” દીકરાનો જવાબ એને પણ મુક બનાવી દે છે. વાર્તામાં જે રીતે ભૂકંપનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે એ જાણે કે કામેરાની આંખે આપણે સૌ કચ્છના ભૂકંપ પછીના દશ્યોને જોતા હોય એમ લાગે. આ વાર્તાકારની વાર્તાને કલાત્મકતા આપવાની હથોટી છે. આ પાત્રસૃષ્ટિ અને એના નિરૂપણમાં આપણે વાર્તાકાર ધીરેન્દ્ર મહેતાની આગવી સર્જનસૂઝ, માનવજીવનની વરવી વાસ્તવિકતાને ખૂબ નિકટથી જોવાની આંતરદષ્ટિને તાગી શકીએ છીએ. વાર્તાકારે ભૂકંપ સાથે-સાથે માનવીની સ્વાર્થવૃત્તિનું પણ આલેખન કર્યું છે. અહીં પાત્ર છે, એમના સંવેદનો છે, એમની ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાઓ છે, એમનો મનોસંઘર્ષ છે અને વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ છે. જે આ પાત્રને બોલકાં અને એટલા જ ઉપકારક બનાવી આપે છે. વાસ્તવિક જીવનના ઘોતક એવા પાત્રો કચ્છના આગવા પરિવેશને જીવંત બનાવી આપે છે. ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યમાં ભૂકંપ સાથે જોડાયેલ વાર્તાઓ જૂજ છે જેમાં ‘જિજીવિષા’, (અઝીઝ ટંકારવી) ‘આફ્ટરશોક’ (મણિલાલ હ. પટેલ) ‘કાટમાળ’ (માવજી મહેશ્વરી) ‘સિમેન્ટ’ (સુમન શાહ) જેવી વાર્તાઓમાં ભૂકંપ અને એની માનવજીવન પર થયેલી અસરોનું સબળ આલેખન જોવા મળે છે. તંબૂ વાર્તામાં ભૂકંપથી રચાતો પરિવેશ અને એનું સંવેદન એની અભિવ્યક્તિ નોખી બની રહે છે.

વાર્તામાં પ્રયોજાયેલું ગદ્ય આકર્ષક છે. વાર્તાકારે ભાષા દ્વારા સંકેતો રજૂ કરી આપ્યાં છે. ભાષાભિવ્યક્તિમાં અલંકાર, રૂઢિપ્રયોગો અને પ્રાદેશિક શબ્દો મહત્ત્વના બની રહે છે. જેમ કે,
 “પછીના એના શબ્દો બદલાઈ ગયા અને ઝડપ પકડી રહેલી ટૂકની પાછળ ઉડતી ધૂળની જેમ એના પણ ગોટા ઉડવા લાગ્યા.” (પૃ.૧૫૩)

“મારી ચોફેર વેરાયેલો ભંગારને વચમાં ખીજડા જેવી હું.”

“જીવતો જાગતો રઘવાટ રસ્તો આતરતો હતો.”

આ ગદ્ય ચિત્રાત્મક બની રહે છે. ભૂકંપના વર્ણનમાં પણ આપણે એ અનુભૂતિ કરી શકીએ છીએ. ભૂકંપ પછીની સ્થિતિમાં નિઃસહાય લોકો અને એમની વેદના, વાસ્તવિક સ્થિતિનું આબેહૂબ આલેખન જોવા મળે છે, “એણે એ રસ્તો લીધો. જઈને જોયું તો હાથલારી, ભારગાડી, જીપ, મોટરકારમાંથી લાશો ઉતરતી હતી અને ઠલવાતી હતી. કોણે કોન ઉતારતું હતું એની કોને ખબર હતી? લાશો શોધતા લોકો આમ તેમ ભટકતા હતા. ભટકતા કોઈક લાશ સામે જોઈને નજર ફેરવી લેતા હતા. ક્યાંક કપડાં કે ઘરેણા; અરે, બુટ-મોજાં-ચંપલ કે કંઈ પણ ઓળખચિન્હ પરથી નિર્ણય પર આવવાની મથામણ ચાલતી હતી. મૂંઝવણ-દ્વિધા- રકઝક-ખીજ-બળાપો- વિલાપ-વિમાસણ...ચોમેર ઘુમરાતાં હતા. પણ માણસો થાકતા નહોતા, નાસીપાસ થતા નહોતા... ફરી વળતા હતા, આંખોમાં પૃચ્છા લઈને.-તમારું કોણ, મારું આ, આટલા અને તરત ખસી જતા- જગા કરી આપતાં હતા. ન દિલાસો ન ખરખરો. નિષ્પ્રાણ લાશો પડી હતી, જીવતી લાશો ઘૂમતી હતી.” (પૃ.૧૬૩) આ વર્ણનમાં વાર્તાકારે કચ્છના ભૂકંપની ભયાનકતાનું હૃદયવિદારક આલેખન કરી આપ્યું છે. એ સાથે સાથે ભૂકંપ જેવી કુદરતી આપત્તિ સામે મનુષ્યની લાચારીને પણ પ્રગટ કરી આપી છે. ભૂકંપએ જીવતા માણસોને પણ લાશો જેવાં જ બનાવી દીધા છે આ વરવી વાસ્તવિકતા છે. એ માટે સચોટ ભાષાભિવ્યક્તિ પણ એટલી જ ઉપકારક બની છે. વાર્તાના કેન્દ્રમાં ભૂકંપ છે અને ભૂકંપની આ ઘટનાથી પ્રભાવિત મનુષ્યની વેદના છે. ભૂકંપગ્રસ્ત માનવોની વેદના અને વ્યથાને અહીં વાર્તારૂપે ઢાળવામાં ભાષા ઘણી જ ઉપયોગી બની છે. વાર્તાનું સર્જનાત્મક ગદ્ય જોતાં વાર્તાકારની પીઠ વાર્તાકાર તરીકેની છબી આંખો સમક્ષ તરવરે છે. પણ તેમાં બીજી મહત્ત્વની વસ્તુ છે કે અહીં વાર્તાકારે ભૂકંપ સાથે-સાથે મનુષ્યના સ્વભાવ, વ્યવહારમાં આવેલા પરિવર્તનને પણ પ્રત્યક્ષ કરી આપ્યું છે. મકાનમાલિકનું ઘર પચાવી રહેતો વાર્તાનાયક એની સ્થિતિ, મકાનમાલિક સાથેની એની રકજક, અને વાર્તાનો અંત વાર્તાને વધુ સચોટ બનાવે છે.

કચ્છમાં ૨૦૦૧માં આવેલા ભયાનક ભૂકંપથી આપણે અજાણ નથી. કચ્છમાં આવેલા ભયાનક ભૂકંપે કચ્છ અને એના માનવજીવનને તહસમહસ કરી નાખ્યું. જેના કારણે માનવજીવનમાં એકલતા, હતાશા, નિરાશા

જેવા ભાવોએ એના સ્વભાવમાં પણ જે પરિવર્તન આણ્યું એ પરિવર્તનને આ વાર્તા રજૂ કરી આપે છે. આપણે સૌ સારી રીતે જાણીએ છીએ કે કચ્છ જેવા રણપ્રદેશમાં એક તો પહેલાથી જ જીવન હાડમારી ભર્યું હોય. સૂકોભદ્ર પ્રદેશ, પાણીની અછત, અનેક અગવડતાઓ, અનેક સંઘર્ષ હોય એમાંય ગમખ્વાર ભૂકંપ જેને કચ્છપ્રદેશ એમાં પાંગરેલા માનવજીવનને અસ્તવ્યસ્ત કરી દીધું. આ ઘટના અને એની ઘેરી અસર તળે આવેલો માનવ એની સંવેદના એનો વ્યવહાર વાર્તાનું કેન્દ્રબિંદુ બની રહે છે. અહીં કચ્છ છે અને કચ્છનો ભૂકંપ કેન્દ્રમાં છે. ભૂકંપ, ભૂકંપ પછીની સ્થિતિ અને આ ભયાનક સ્થિતિમાં અનેક લોકોનો જીવનસંઘર્ષ વાર્તાકારે કલાત્મક રીતે આલેખી આપ્યો છે. એટલે કે ભૂકંપ જેવી ભયાનક ઘટના અને એના પ્રભાવ હેઠળ આવેલું માનવજીવન અહીં આલેખન પામ્યું છે. જે પ્રદેશવિશેષ અને એની આગવી ભૂગોળને અહીં પ્રગટ કરે છે.

કચ્છ શુષ્ક પ્રદેશ છે. એમાંય ભૂકંપે ભુજ જેવા શહેરને તો ભરખી જ લીધું હતું એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ નથી. સ્વજનોની લાશો ઓળખવા માટે થતી લોકોની પડાપડી કેટલી કરુણ બની રહે છે? એવા આ લોકોની સ્થિતિનું આલેખન જોવા જેવું છે, “રસ્તામાં ઠેરઠેર એણે લોકોને સુસવાતા ઠંડા પવનની વચ્ચે ખુલ્લામાં પડી રહેલા જોયા હતા. કોઈ કોઈએ ઝાડની ડાળીઓ પર પ્લાસ્ટિકની સીટ નાખીને છાંયડો કર્યો હતો. અને ચાદર કે સાડી લટકાવીને આડશ કરી હતી, બસ! એને ખબર હતી કે કાળાડિબાંગ સન્નાટા સોંસરવી ગાત્રો ગાળી નાખે એવી ઠંડીગાર રાત્રિઓ પણ એમણે આ રીતે જ પસાર કરવાની હતી. પોતાની સ્ત્રીઓ અને બાળકો સહિત.” (પૃ.૧૫૫) વાર્તામાં વાર્તાનાયકની માં ને કેન્દ્રમાં રાખી ભૂકંપનું વર્ણન કર્યું છે, જે આસ્વાદ્ય બન્યું છે. જેમાં ભૂકંપના વાસ્તવિક ચિત્રને અને એની ભયાનકતાને તાગી શકાય છે. “ એ નાહીને રસોડામાં ગઈ હતી અને રસોઈની તૈયારીમાં ગૂંથાઈ હતી. અચાનક આંધણના તપેલા પર છીબુ ખખડવા લાગ્યું હતું. એ જોઈ એને નવાઈ લાગી હતી, આટલી વારમાં! પણ એટલી વારમાં તો તપેલું આડું થઈ ગયું હતું. એ જ વખતે ઘોડામાંથી વાસણ પડવા લાગ્યાં હતાં. અને આખું ઘર ડોલવા લાગ્યું હતું. એને તરત ખ્યાલ આવી ગયો હતો અને એ બહાર નીકળી જવા માટે ઊભી થઈ હતી. સમતુલા સાચવવા માટે બે હાથ પહોળા કરીને બજાણિયાની જેમ ચાલતાં ચાલતાં

એણે માંડ માંડ ઓરડો-ઓસરી વટાવ્યાં. એટલી વારમાં ભીંતોમાંથી ગજિયા છૂટા પડવા માંડ્યા હતાં. અને જોરજોરથી ભટકાંતા બારીબારણા ખાંગા થવા લાગ્યાં હતાં. એ આંગણામાં પહોંચી ન પહોંચી ત્યાં તો આખું ઘર કડકભૂસ કરતું બેસી પડ્યું. ઓરડો-ઓસરી-રસોડું-નાવણિયું બધું એક થઈ ગયું...” (પૃ.૧૬૧)

કચ્છમાં આવેલા ભૂકંપે માનવજીવનને હચમચાવી મુક્યું હતું. મનુષ્ય ત્રાહિમામ પોકારી ઉઠેલો. વાર્તાકાર ધીરેન્દ્ર મહેતાએ ભૂકંપની આ ઘટના અને એનાથી પ્રભાવિત માનવજીવનને વાર્તાનું વિષયવસ્તુ બનાવ્યું છે. જેમાં આપણે કચ્છ અને એના પ્રાદેશિક જનજીવનને પ્રગટ થતું જોઈ શકીએ છે. અહીં વાર્તાકારનું મુખ્ય લક્ષ્ય ભૂકંપથી ત્રસ્ત માનવ એના સ્વભાવ, સ્વાર્થવૃત્તિને કેન્દ્રમાં રાખી માનવમૂલ્યોનો મહિમા કરવાનું છે. જે વાર્તામાંથી પસાર થતાં પામી શકાય છે. ભૂકંપની ઘટનાએ માનવજીવનનાં ધર્મ, આસ્તિકતા પર ઊંડો પ્રહાર કર્યો છે. વાર્તાનું આ વાક્ય, “આ આખી ઘટનામાં આસ્તિકતાની ક્યાંય જરૂર પડી હોય એમ એને લાગ્યું નહીં આમાં ભગવાન” ઘણું સૂચક બની રહે છે. તો “ઘરમાં ઘરવખરી દટાઈ છે અને અહીંયા બહાર જીવતા માણસો બોલો કોને કાઢશો ? આ વાક્યમાં પણ આપણે ભૂકંપથી પોતાનું ઘર-સામાન ખોઈ બેઠેલા લોકોની વેદના, વ્યથાને પામી શકીએ છે. તૂટી પડેલી ઈમારતોના સ્લેબ, બીમ, ગડર, પીલર, નિઃસહાય લોકો, હાથ બારી, ભારગાડી, જીપ, મોટરકારમાંથી ઠલવાતી લાશો, પેટ્રોલ ડીઝલ કેરોસીનથી જલાવાતી લાશો, કોમી ભેદભાવ ગુમાવી દઈને દફનાવાતી લાશો, એમ મૃત્યુ કેટલું કુરૂપ અને કુત્સિત હોઈ શકે એ આ બધી જ વિગતો પ્રગટ કરી આપે છે.

ભૂકંપથી પીડિત લોકોની શુશ્રુષાનું આ વર્ણન વર્ણન જૂઓ, “મેદાનમાં એ આગળ ચાલ્યો.ત્યાં એક ખૂણામાંથી આવતી ચીસો અને આકંદમાં એના પગ અટવાઈ ગયા. મેદાનની સામે તૂટી પડેલી ઈમારતના કાટમાળમાંથી કેટલાક જુવાનો સ્લેબ ઉસકી લાવ્યાં હતા. જોતજોતામાં એવા સ્લેબના ટેબલની હાર થઈ ગઈ. જખમી માણસોને એના પર સુવડાવવામાં આવતા હતા. અને પાટાપિંડી થતા હતા. કાટમાળમાંથી જ વેણી લાવવામાં આવેલા પાટિયા બાંધીને ભાંગી ગયેલા હાથપગને સીધા રાખવાની કોશિશ થતી હતી. પાટો વીંટળતા

એક ડોક્ટરના હાથમાં અધવચ્ચે પાટાનો છેડો આવી ગયેલો જોઈને બાજુમાં ઉભેલા ડોક્ટરે પોતાનું શર્ટ ઉતારીને એમાંથી ચીરો ફાડ્યો.” (પૃ.૧૬૩) વાર્તાના શીર્ષક મુજબ ‘તંબૂ’ પણ ઘણો સૂચક બન્યો છે. ભૂંડપને લીધે ઘરવિહોણા માણસની આવી પરિસ્થિતિમાં એક તંબૂ પણ કેવી મૂલ્યવાન અને દુર્લભવસ્તુ બની રહે છે એ આપણે વાર્તાનાયકના તંબૂ સાથેના સંવેદન અને જોડાણ ઉપરથી કલ્પી શકીએ છીએ. તંબૂ એ જાણે પોતાની ઉપર ઢંકેલું ઢંકણ હોય અને પોતે તળે સુરક્ષિત હોય એવી તંબૂ સાથે એની લાગણી છે. બહાર ભૂંડપને લીધે પ્રલય મચ્યો છે ત્યારે પોતાને મળતો તંબૂ એ માટે સર્જાતી આસ્તિક મનોદશા પણ ઝાઝો સમય ટકતી નથી. વાર્તામાં કચ્છમાં આવેલો ભૂંડપ, ભૂંડપથી માનવજીવનમાં સર્જાયેલી પરિસ્થિતિ, વેદના, માનવની સ્થિતિ, ધર્મ, શ્રદ્ધા, વિચાર વલણો, વ્યવહાર, રહેણીકરણી આ બધી બાબતો પ્રાદેશિકતાને મૂર્તિ કરી આપે છે.

અહીં કચ્છપ્રદેશ એમાંય ભૂંડપ પછી માનવજીવનની કરુણ સ્થિતિ, એને તાદૃશ કરતો પરિવેશ, પ્રદેશવિશેષને પ્રસ્તુત કરી આપે છે. ભૂંડપની સ્થિતિ જ્યાં અનેક લોકો ઘરવિહાણ થઈ ગયા છે, આ પરિસ્થિતિમાં વાર્તાનાયકને મળતો તંબૂ તેની માટે વૈભવ છે. તંબૂ મેળવી એ પોતે એકલો જાણે કે આ પ્રલયમાંથી ઉઘરી ગયો હોય એવી લાગણી અનુભવી તંબૂ સાથેની લાગણી તો એ મેળવવાની મઘરૂરી એના સ્વાર્થી વ્યક્તિત્વને ઉજાગર કરી આપે છે. વાર્તામાં તંબૂ વાંસડો, કાળાડિબાંગ સન્નાટા, ઠંડીગાર રાત્રિઓ, ધરતીકંપ, ધૂળના ગોટેગોટા ઊખડી ગયેલા થાંભલા, શેરીનો નાંકુ, ડેલી, ઘરઘણી, કાટમાળનો ટીંબો, બારસાખ, આંધણના તપેલા, વાસણનો ઘોડો, ખીજડો, નાવણિયું ઓસરી, ભંગાર, વંજવરોણ ડેલીનો ઉંબરો, સરસામાન, નિષ્પ્રાણ લાશો, છૂટી છવાઈ છાવણીઓ, ગામની ફરતે પડેલા ભગ્ન કિલ્લા, પાથરેલી શેતરંજી આ બધા સંદર્ભોમાં આપણે સ્થળ વિશેષ અને પરિસ્થિતિની પ્રસ્તુતતા ને પ્રગટ થતી જોઈ શકીએ છીએ. જે પ્રાદેશિકતાને મૂર્ત કરી આપે છે. વાર્તામાં વાર્તાકારે પ્રાદેશિક બોલી નથી પ્રયોજી પણ મર્માળા ગદ્યથી પ્રદેશવિશેષ સાથે જોડાયેલા ભૂંડપને લોકજીવનમાં એની ભયાનક અસર અને એના દયનીય દશ્યો આપણી આંખ સમક્ષ મૂકી આપ્યાં છે. જે ભૂંડપની ભયાનકતાને પ્રગટાવી આપે છે. અહીં પ્રાદેશિકતા જુદી જ રીતે ફક્શનલ બની છે.

૬.૩ ખેપ - વીનેશ અંતાણી

‘તરસના કૂવાનું પ્રતિબિંબ’ ‘સાંઢણી’ ‘રણઝણવું’ ‘કોરો સારંગ’ જેવી વાર્તાઓમાં જેમનું સર્જકત્વ આગવી કળાસૂઝ- કસબ, કચ્છ એનો પરિવેશ જેમાં કલાત્મક રીતે આલેખન પામ્યો છે એવા વિનેશ અંતાણી કચ્છના જ વતની છે. કચ્છ તેમનું માદરે વતન હોવાથી કચ્છનો પ્રાદેશિક સંદર્ભ એનો પરિવેશ એમના સાહિત્યમાં અનાયાસે જ આવે જ. તેઓ જણાવે છે, “કચ્છનું રણ એ મારો ચહેરો છે. તેના લોકોનો સંઘર્ષ, રણનું વાતાવરણ એ બધું મારી સાથે જોડાયેલું છે.”^૧

કચ્છ એક વિલક્ષણ પ્રદેશ છે. જ્યાં એક તરફ રણ છે તો બીજી તરફ દરિયો છે. આ બંને પ્રદેશની પ્રાદેશિક લાક્ષણિકતાઓ આપણે આ વાર્તાકારની વાર્તાઓમાં પામી શકીએ છીએ. આપણે જાણીએ છીએ કે કોઈપણ પ્રદેશના લોકજીવન અને સંસ્કૃતિ એ પ્રદેશની ભૂગોળ પર જ રચાય છે. એટલું જ નહીં ભૂગોળની અસર એ પ્રદેશના રાજકીય અને પ્રશાસનિક ક્ષેત્રને પણ પ્રભાવિત કરે છે. સર્જક આખરે જનસમૂહનો એક ભાગ જ છે. એટલે સર્જક પોતાના પ્રદેશની ભૂગોળથી પ્રભાવિત થાય જ છે. કચ્છના સાહિત્ય પર કચ્છની ભૂગોળની પ્રચંડ અસર થઈ છે. સામાન્ય રીતે કચ્છ એટલે રણપ્રદેશ એમ ઓળખાય છે. પરંતુ કચ્છને રણની જેમ દરિયો પણ છે. આ દરિયા સાથે જીવતી પ્રજાનો લાંબો ઇતિહાસ છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં કચ્છનું પહેલું પ્રદાન દરિયાઈ સાહિત્ય છે. ગુજરાતી ભાષામાં દરિયાઈ પરિવેશનું સાહિત્ય સૌપ્રથમ કચ્છમાંથી આવ્યું. વાર્તાકાર વિનેશ અંતાણી પણ પોતાના પ્રદેશ એના જનજીવન, જનસ્વભાવ, સંસ્કૃતિ, પ્રકૃતિને પોતાની વાર્તાઓમાં આલેખવામાં એટલા જ સફળ રહ્યા છે. ‘હોવારવ’ ‘રણઝણવું’ ‘અહીં કોઈ રહેતું નથી’ ‘તને ખબર નથી નીરુ?’ ‘પાછા વળવું’ ‘દીપ શિખા’ ‘અજાણી સ્ત્રી’ જેવા વાર્તાસંગ્રહોમાં આપણે તેમની વાર્તા કળાથી અવગત થઈ શકીએ છીએ. તેમના મતે, “તળપદના લોકોની વિશિષ્ટ પ્રકારની અભિવ્યક્તિ હોય છે માત્ર સંવાદોનું બોલીમાં રૂપાંતર કે અનુવાદ કરી દેવાના બદલે જો એ ભાવક સમાજની ભાષાકીય લઢણો અભિવ્યક્તિના સ્તરે પણ પકડી શકાય તો જ બોલીનું માધ્યમ

વધારે સહજ અને સક્ષમ બને.”૨ અંગત અનુભવોની સંવેદનાથી માંડીને પ્રદેશના અભાવ, વ્યક્તિગત વેદનાઓ, જીવનની વિષમતાઓ વીનેશ અંતાણીની વાર્તાઓમાં પ્રેરકબળો બન્યા છે. તેમની વાર્તાઓમાં કચ્છ એનું રણ જેવું આલેખન પામ્યું છે એવું જ છે દરિયાઈ પરિવેશનું આલેખન. દરિયાઈ પરિવેશ એના લોકજીવન એમાંય દરિયા સાથે જીવતા ખારવા કોમ એની રહેણીકરણી, વ્યવહાર, વ્યથા, વેદનાને આલેખતી વાર્તા ‘ખેપ’ને પ્રાદેશિકતા સંદર્ભે જોઈએ.

કચ્છમાં એક તરફ રણ બીજી તરફ દરિયો આ બંનેના સમાંતરથી કચ્છ બને છે. દરિયામાં વહાણવટુ કરતાં ખેપ મારતા ખલાસી, ખારવાઓની સંવેદનાને અહીં અભિવ્યક્ત કરવામાં આવી છે. દરિયાઈ પરિવેશને તાદ્દશ કરતી આ વાર્તાનું કથાવસ્તુ સાવ સરળ છે. કથાના તણાવાણા રુકિમ અને મંગલા ખારવાની આસપાસ ગૂંથાય છે. આ બંને પાત્રોના સમર્પણભર્યા પ્રેમની વાત અહીં કલાત્મક રીતે આલેખન પામી છે. રુકિમ અને મંગલાએ એકબીજા સાથે લગ્નસંબંધથી જોડાવાનું વચન આશાપુરા માતાના સ્થાનકે આપ્યું છે. પરંતુ રુકિમ ખુમારીવાળી સ્ત્રી છે. એનો થનાર પતિ મંગલો ખારવો હોવા છતાં પણ દરિયો ખેડવા ન જાય તેનો તેને રંજ છે. તે કહે છે, “તેનો પતિ મદદ દરિયાખેડૂ હોવો જોઈએ નહીં કે નમાલો” અને આથી તે વારંવાર મંગલાને દરિયો ખેડવા ખેપ મારવા જવા ઉશ્કેરે છે. તો બીજી તરફ મંગલાને પણ પોતાનો ભૂતકાળ છે. જે એને દરિયામાં ખેપ માટે જતા રોકે છે. પોતે આઠ-નવ વર્ષનો હતો અને તેનો બાપ ખેપમાં ગયો હતો. જે કદી પાછો ન આવ્યો. અને એ આઘાતમાં તેની મા પાગલ થઈ ગઈ. આ દૃશ્ય તેની નજરો સમક્ષ આવતા જ તેના પગ અટકી જાય છે. તેની માની સ્થિતિ જોઈ તે વિચારે છે કે રખેને એ પણ ખેપમાં જતા પાછો ન આવે તો પોતાની માનું શું થશે? આ મંગલાનો મનઃસ્થિતિ તેને ખેપમાં જતા રોકે છે. તો બીજી તરફ રુકિમ મંગલાને ચાહે છે. પોતાના થનાર પતિ ખેપમાં નથી જતો એ વાતે એ પણ મનોસંઘર્ષ અનુભવે છે. જે અંતે સુખાંત બની રહે છે. આમ તો રુકિમ જાતે માંછણ છે પરંતુ એનામાં ખારવણ જેવી ખુમારી છે. અને આથી જ તે મંગલાને મદદ, દરિયાખેડુ બનાવવા ઝંખે છે.

આ માટે બંને વચ્ચે મીઠી રકઝક પણ થાય છે. અચાનક રુકિમ મંગલાને કોઈને કંઈ કહ્યાં વિના ક્યાંક ચાલી જાય છે. અને મંગલો એની શોધખોળ કરે છે પણ ક્યાંય રુકિમની ભાળ ન મળતા અંતે મંગલો હતાશ થઈ હિંમત કરી દરિયો ખેડવા જાય છે અને તેમાં સફળ થઈ પાછો ફરે છે. જહાજ પર બેઠો બેઠો તે મા અને રુકિમના વિચારો કરે છે. દરિયો ખેડીને પાછા ફરતા ખારવાઓને સત્કારવા તેમના ઘરેથી એમના પત્ની છોકરાઓ આવ્યાં છે. પણ મંગલાના ઘરેથી કોઈ આવ્યું નથી. જેનો મંગલાને વસવસો છે. પરંતુ રુકિમને જોતા જ તે આનંદિત થઈ જાય છે, રુકિમનું તેની માની સંભાળ કરવી, એની યાદો વિગેરે જાણી મંગલો આનંદિત બની જાય છે. વાર્તાના અંતમાં રુકિમ મંગલાને ખારવામાં પામે છે. અને પોતે રુકમાવતી નદીમાંથી દરિયાને પામી દરિયો બની ગઈ હોય એવું અનુભવે છે. “એક સફળ પુરુષ પાછળ એક સ્ત્રીનો હાથ હોય છે” એ વાતને ચરિતાર્થ કરતી આ વાર્તામાં પોતાના પેઢી દર પેઢીનો દરિયો ખેડવાનો વ્યવસાય અને એમાં જોડાવા માટે ડરતો નાયક તો બીજી તરફ નારીશક્તિ કે એની હકારાત્મક જીવન નાયકને મદદ અને દરિયાખેડૂ બનાવે છે. જે સુખદ બની રહે છે. અહીં એક તરફ મંગલાનું પોતીકુ સંવેદન છે તો બીજી તરફ રુકિમની મંગલાને મદદ તરીકે સમાજમાં સ્થાપિત કરવાની ખરી જીવન છે. કચ્છ એનો દરિયાઈ પરિવેશ તેના ખારવા લોકોનો જન વ્યવહાર, સ્વભાવ, જીવનનિર્વાહ અસરકારક બની રહે છે. જે આ પ્રદેશની પ્રાદેશિક અસ્મિતાને સ્થાપી આપે છે.

અહીં કચ્છ અને એમાંય એના દરિયાકિનારે વસતા દરિયા પર જ જીવનનિર્વાહ કરતા એવા ખારવાઓના જીવન સાથે જોડાયેલું કથાવસ્તુ છે. આથી અહીં પ્રયોજાયેલ પાત્રસૃષ્ટિમાં આ પ્રદેશ અને એનું વાસ્તવિક જીવન આકાર પામ્યું છે. ખારવાઓ અને એની રોજિંદા જીવનની ગતિવિધિઓને આલેખતી આ વાર્તાના પાત્રો અને એમનો આંતર-બાહ્ય સંઘર્ષ વાર્તાનું જમા પાંસુ બની રહે છે. વાર્તામાં મુખ્ય બે પાત્ર છે વાર્તાનો નાયક મંગલો અને નાયિકા રુકિમ. આ બંને પાત્રોની ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાઓથી વાર્તાનું કાર્તું ઘડાય છે. એક તરફ રુકિમની ખુમારી છે. જે મંગલાને મદદ બનાવવા માટે પ્રેરક બની રહે છે. અહીં નાયક મંગલો છે જે ખારવો છે. દરિયો ખેડવો એ એનો વારસાગત વ્યવસાય છે. અને ખારવા જ્ઞાતિની એક માન્યતા મુજબ ખારવો જ્યાં સુધી દરિયામાં

ખેપ કરીને પાછો ન આવે ત્યાં સુધી એ મદદ ગણાતો નથી. અહીં મંગલો ખારવાનો દીકરો હોવા છતાં દરિયામાં ખેપ મારવા જવાનું ટાળે છે. એની પાછળનું મુખ્ય કારણ છે એનો ભૂતકાળ. એનો બાપ એ જમાનાનો ખૂંખાર માલમ ગણાતો હતો. દૂર દૂર દેશોમાં વહાણ લઈ જતો હતો. એ જ માલમ એકવાર ખેપમાં ગયો તે પાછો ના આવ્યો. અને એની માં પણ એ આઘાતમાં પાગલ જેવી બની ગઈ. આ ઘટના પછી મંગલાના પગ દરિયા બાજુ ન ઉપડ્યા. એ ગોદામોમાં મજૂરી કરતો પણ ગોદામાનો માલ લંગરતા વહાણો પર ચઢીને ખેપ મારવાની હિંમત ન કરતો. મંગલાની પ્રેમિકા રુકિમ પણ એવું જ ઈચ્છે છે કે મંગલો ખેપ મારવા દરિયે જાય અને આથી તે ક્યાંક જતી રહે છે. તેનું આમ અચાનક મંગલાથી દૂર જવું એ મંગલાને અંદરથી હચમાચવી મુકે છે. એકલો મંગલો પોતાની જાત સાથે સતત સંઘર્ષ કરતો આખરે દરિયામાં ખેપ મારવા જવાનું મન મનાવી લે છે.

મંગલો વાર્તાનું એવું પાત્ર છે જે સતત મનોસંઘર્ષ અનુભવે છે. એની સ્થિતિ યુદ્ધના રણ વચ્ચે આવેલા અર્જુન જેવી છે. એને કૃષ્ણની જરૂર છે. રુકિમ અહીં કૃષ્ણ જેવું જ કામ કરી જાય છે. મંગલો અને રુકિમ નાનપણથી ભેગા રમેલા છે. રુકિમનો બાપ મંગલાના બાપનો ભાઈબંધ હતો. બંનેના મન એકબીજા સાથે મળેલા હતા. અને આથી જ રુકિમ અને મંગલાએ આશાપુરા માતાના સ્થાનકે પરણવાના કોલ આપેલા રુકિમ માટેનો મંગલાનો પ્રેમ કેવો છે જૂઓ:

એકવાર મંગલાએ એને કહ્યું:

“અજનૂ તોજો નાંલો રુકિમ ! (આજથી તારું નામ રુકિમ)

કાં ભલા ? નાથી નામ કાં નઈ ?

તું રુકમાવતી નમ(નદી) જેડી જ મિઠી અંઈયે !” (પૃ.૧૫૨)

મૂળ નાથી નામની માંછાણને રુકિમ નામ મંગલાએ જ આપ્યું છે. માંછાણ હોવા છતાં રુકિમ ખરી ખારવણ તરીકેની ખુમારી દાખવે છે. વહાણોના ગોદામોમાં કામ કરતા મંગલા પર તે ગુસ્સે થાય છે. એની સાથે ઝઘડે છે.

રિસાઈને ચાલી જાય છે. અને મંગલાને ખેપ મારવા જવાનું કહે છે. એ મંગલાને નપાવટ કહે છે. એ કહે છે,
“ખારવા જેવો ખારવો થઈને ભેણ્યા કાંઠા માથે જ રખડ્યા કરશ તે! લાજ નથી આવતી ?”

(પૃ.૧૫૦)

“ તું માછીમાર નથી, મંગલા. તું ખારવો છો. ખપે નહીં ચઢતો કરીશ શું ? માછલા પકડીશ? બાયડીના ઘાઘરા ઘોઈશ ? તારા બાપનું નામ બોળશ, બાયલા ?” (પૃ.૧૫૦)

પોતાના થનારા પતિ માટે ‘બાયલા’ શબ્દ ઉચ્ચારતી રુકિમ કેટલી બહાદુર અને ખુમારીવાળી સ્ત્રી છે એની પ્રતીતિ અહીં ભાવકને થઈ જાય છે. તે મંગલાને કહી દે છે તારા જેવા બાયલા સાથે કોણ પૈણે ? મંગલાને ‘એય નપાવટ....!’ જવા દે મને’ કહી એના વાળ પકડી એનું માથું ઊંચું કરતી રુકિમ આ વાર્તાનું ખૂબ જ સાહસિક પાત્ર બની રહે છે. તે મંગલાને દરિયો ખેડવા જવા માટે સતત આગ્રહ કરે છે. ક્યાંક ક્યાંક ગુસ્સે પણ થાય છે. મંગલાને દરિયો ખેડવા મોકલતી રુકિમ અને એના પ્રયત્નો સકારાત્મક છે. કેમકે એક જમાનામાં જેનો બાપ આટલો મોટો માલમ રહી ચૂકેલો એવો મંગલો વહાણોના ગોદામોમાં કામ કરે એના કરતાં પોતાના પેઢીના વ્યવસાયમાં જોડાઈ પોતાની બહાદુરી મરદાઈ સ્થાપે એ રુકિમ ઈચ્છે છે. અહીં નાયક ખારવા કોમનો છે. જ્યારે નાયકા માંછણ છે. મંગલો રુકિમને માછીમારોના વ્યવસાયની યાદ અપાવે છે ત્યારે રુકિમ ગુસ્સેથી મંગલાને એની જાત અને પેઢી દર પેઢીનો વ્યવસાય યાદ અપાવે છે. એટલે કે ખારવા તરીકેના તેના અસ્તિત્વને એ પડકારે છે. રુકિમ અહીં નારીશક્તિ અને પ્રેમની ખુમારીનું પ્રતીક બની રહે છે. પુરુષને ન શોભે એવા તથા પુરુષના સ્વમાનને ઠેસ પહોંચાડે એવા શબ્દો પણ તે બોલે છે. અને પોતાના પેઢી દર પેઢી જૂના વ્યવસાયને ન કરવાથી પોતાનું અને પેઢીનું નામ નાશ પામશે તેની ચિમકી પણ આપે છે. મંગલો જો ખેપ મારવા ન જાય તો તે મંગલા સાથે લગ્ન કરવા પણ તૈયાર નથી. અને જો એ જાય તો તેની મા ને સાચવવાની જવાબદારી લેવા તૈયાર છે. મંગલો રુકિમને દરિયો ખેડવા પાછળની જીદ અંગે પૂછે છે ત્યારે રુકિમ એને સરસ જવાબ આપે છે,

એક વાત પૂછું? રુકિમએ કહ્યું પૂછ:

માંછણ થઈને તારામાં આવું ગાંડપણ દરિયા સારું ?

રુકિમ બેઠી થઈ ગઈ.

મંગલા નાની હતી તે દી'થી મેં તને ખારવણની આંખે દીઠો છે. માછણની આંખે નઈ ...તેં મને રુકિમ નદી બનાવી તો પછી મને મંગલો દરિયા જેવો જ ખપે કે નઈ” (પૃ.૧૫૪)

આમ, અહીં રુકિમ અને મંગલાના સંવાદમાં દરિયો ખેડવા જવાની વાત મુખ્ય છે. નાયિકા મંગલાને દરિયો ખેડવા જવા માનસિક રીતે તૈયાર કરે છે. તે તેની મા ને સાચવવાની તૈયારી બતાવે છે. રુકિમનું કોઈને કઈ કદ્દા વગર ક્યાંક જતા રહેવું, મંગલાનું એને શોધવું, હતાશ થઈ હારુણકાકાના વહાણમાં દરિયો ખેડવા ઉપડી જવું, સફળ થઈ પાછા આવવું આ બધી જ ઘટનાઓમાં રુકિમ અને એની ખુમારી મહત્ત્વના બની રહે છે. માછણ હોવા છતાં રુકિમ અહીં ખરી ખારવણ તરીકે પ્રગટી છે. તે બાહોશ છે અને હોશિયાર પણ. પોતાના પ્રેમી મંગલા જેવા બીકણ માણસને કુશળ દરિયાખેડુ કે માલમ બનાવવામાં સફળ થાય છે. શુંગારરસના વર્ણન સાથે પૂર્ણ થતી આ વાર્તાની પાત્રસૃષ્ટિ વાર્તાના વાતાવરણને તાદ્દશ કરી આપે છે. મંગલો અને રુકિમ બંને પાત્રો તેમના જીવનવ્યવહારો, સંઘર્ષો, મનોસંઘર્ષો વાર્તામાં આ પાત્રોને વાસ્તવિક બનાવી આપે છે. એટલે કે અહીં નિરૂપાયેલા પાત્રો વાસ્તવિક બનવા પામ્યા છે. દરિયાકાંઠાનો પરિવેશ, દરિયા સાથે જીવન જીવતા લોકજનો અને એમના વ્યવહારો આ પાત્રોને નોખા પાડી આપે છે.

અહીં પ્રયોજાયેલી ભાષા બળૂકી છે. સચોટ ભાષાકર્મ વાર્તાને વધુ રસપ્રદ બનાવે છે. અહીં વાર્તાકારે ખારવાનું સમાજજીવન આલેખ્યું છે. એની ભૂગોળ કચ્છ છે. એટલે અહીં અભિવ્યક્ત ભાષામાં આ પ્રદેશવિશેષના વાણી વ્યવહારનો વિનિયોગ હોઈ એ સહજ છે. કચ્છ એનો દરિયાઈ પરિવેશ એમાં દરિયા સાથે જીવન જીવતા માછીમાર, ખારવા કોમના લોકો એમની રોજબરોજના જીવનમાં પ્રયોજાતી બોલી વાર્તાને ઘડવામાં ઘણી જ

ઉપકારક બની છે. અહીં કચ્છી બોલી ખાસ કરીને ખારવા માછીમાર જ્ઞાતિમાં બોલાતી બોલી એના પ્રાદેશિક શબ્દપ્રયોગો આકર્ષક બની રહે છે. મંગલા અને રુકિમ વચ્ચેના સંવાદોમાં કચ્છી બોલીનો ઘેરો પ્રભાવ જોવા મળે છે. જેમાં અસલ કચ્છી લઘણ પ્રયોજાઈ છે. કચ્છી લોકબોલીનો કસબ પણ એમાં આબાદ ઝીલાયો છે. જે પ્રાદેશિક સંદર્ભ ઊભો કરી આપે છે. જેમ કે હિંમત મછડમ, સમાલ બેલી, નિંદો અંઈએ બચ્યા, અનાંતા, અનાનો છો,બચ્યા હજી તો) પેલી ખેપ તાં પેલી સુવાવડ જેડી, ભા મંગલા ! આંધરા બારા નિકરી પોંધા! (પહેલી ખેપ તો પહેલી સુવાવડ જેવી ભાઈ મંગળા આંતરડા બહાર નીકળી આવશે) આસાર (આશાપુરા) પૂંજી આયાસી ... (પહોંચી આવ્યાં), અજન તોજો નાલો રુકિમ ! તું રુકમાવતી નઈ જેડી જ મીઠી અંઈયે, નિધાયા,લકાઈ આ અને આવા બોલીના ઉદાહરણો કચ્છના ભાષાવૈભવને અહીં પ્રત્યક્ષ કરી આપે છે. આ કચ્છીબોલીના સંવાદો કચ્છના પરિવેશને જીવંત કરી આપે છે. આ ઉપરાંત વાર્તાકારનું ભાષાકર્મ બળકટ છે જેમ કે,

-હાડનના ઘોઘરી છાતીમાંથી બહાર નીકળતું ગીત, જાણે નમકના અગર સાથે ખરડાઈ ખરડાઈને સંભળાતું હતું. મંગલાને વિચાર આવ્યો હતો હાડન માલમના લોહીનો સ્વાદ પણ દરિયાના પાણી જેવો જ ખારો હશે.”

(પૃ.૧૪૪)

-અક્કડ થઈ ગયેલા રસ્તા જેવા ખારવાઓ આવતીકાલે ખારવાણોની કોમળતામાં ઓગળી જશે. (પૃ.૧૪૮) -

રુકિમ તોફાની દરિયાના મોજાની જેમ ઊછળી અને મંગલા પર તૂટી પડી. (પૃ.૧૫૩)

-મંગલાએ એની કોડી જેવી આંખો પર પોતાના હોઠ મૂકી દીધા. (પૃ.૧૫૫)

-રુકિમના માછલા જેવા ખુલ્લા હોટ પર રાવલપત્રીનું જાંબલી ફુલ ગોઠવ્યું. (પૃ.૧૫૫)

જેવા અલંકારોનું અનિવાર્યપણે થયેલું આલેખન વાર્તાના ગદ્યને નોખું પાડે છે. ખુણેખુણે, હાલકડોલક, આસપાસ, હાડકેહાડકા, ગોળગોળ જેવા દ્વિરુક્તપ્રયોગો વાર્તાની ભાષાને વધુ સબળ બનાવે છે. દરિયાકાંઠાનું જીવન, એ

જીવન સાથે જોડાયેલી કચ્છીબોલીનો વાર્તાકારે બખૂબી પ્રયોગ કર્યો છે. જે વાર્તાના કથાવસ્તુને પણ પોષક બની રહ્યો છે. વાર્તાનું શીર્ષક છે ‘ખેપ’. અહીં ખેપ એટલે ખારવા જ્ઞાતિમાં ખારવાઓ દરિયો ખેડવા જાય એને ખેપ મારવી તરીકે ઓળખે છે. વાર્તાનું કથાવસ્તુ કચ્છ પ્રદેશના દરિયા ખેડુઓના સ્વભાવ અને વાતાવરણને પ્રગટાવી આપે છે. કચ્છ એટલે કે રણપ્રદેશ અને દરિયાકિનારાથી સુસજ્જ પ્રદેશ. કુદરતની આ બે વિરોધાભાસી સર્જનાત્મકતા વચ્ચે છે માનવ અને એનું સંવેદના જગત. જેને અહીં વાર્તાકારે કુશળતાપૂર્વક આલેખી આપ્યું છે. કચ્છના દરિયા સાથે જીવન જીવતી ખારવા, માછીમાર કોમ દરિયા પર જ નિર્ભર રહેતી હોય છે. તેમના જીવન ગુજરાનનો આધાર દરિયો જ છે. આ કોમ બહાદુર છે એક તરફ એ દરિયાને પોતાનો ભેરુ માને છે તો બીજી તરફ એની સામે બાથ ભીડવામાં પાછી પડતી નથી.

વાર્તાકારે ખારવાઓની બહાદુરીને અહીં વર્ણવી આપી છે: “તોફાન અને મરણની સામે ઝઝૂમતા ખારવાઓના મોઢા પર ડરની એક પણ રેખા નહોતી દેખાતી. મૃત્યુ વિશે તો જાણે વિચારતા જ નહોતા. એ લોકો સામનો કરતાં-કરતાં હસી પણ લેતાં હતા.” (પૃ.૧૪૭) ખારવાઓ સાહસિક, નીડર છે. જે દરિયાને એટલે કે કુદરતને પણ પડકારતા હોય છે. તેમના જીવન વ્યવહારો, વારસાગત વ્યવસાય, માન્યતાઓ, બોલીના વિશેષો, દ્વારા વાર્તાકારે અહીં આગવો પ્રાદેશિક સંદર્ભ પૂરો પાડ્યો છે. વાતાકાર મૂળ આ પ્રદેશના વતની છે. આ પ્રદેશની ભૂગોળ અને એના લોકજીવન, વ્યવહારો સંસ્કૃતિથી ખારસા એવા પરિચિત છે. અને આથી જ આ જીવન અનુભવ એમની વાર્તાઓમાં પ્રાદેશિકતાના તત્ત્વને પ્રગટ કરી આપે છે. ખારવાઓ દરિયામાં ખેપ મારવા જાય ત્યારે દરિયો એના મોજા અને બીજી તરફ જીવન કેવા ઝોલાં ખાતા હોય છે એનો આખો સજીવ પરિવેશ અહીં આલેખન પામ્યો છે: “ પવનના વેગમાં પછડાટ ખાતો સઢ ફાટવા લાગ્યો હતો. વહાણની દિશા જરા આડી ફંટાઈ ગઈ હતી. વરસાદ વધે કે તોફાન લાંબુ ચાલે તો ઊંચા ઊઠતા દરિયાના મોજાંના પાણી વહાણમાં એવા ભરાઈ જાય કે ઉલેચી ન શકાય તેવો ભય હતો. ‘સમાલ બેલી’ અને ‘હિંમત મછડજા’ ના પોકારોથી વહાણનો ખૂણેખૂણે ગાજી ઊઠ્યો હતો. મંગલો જોઈ રહ્યો હતો. તંગ થઈ ગયેલા રસસાઓ વિકરાળ મોજાંની થપાટોથી હાલકડોલક

થઈ ઊઠતું વહાણ, બે પગ પહોળા કરીને ઊભેલા નાખવાઓના મજબૂત સ્નાયુઓ, એમના કાળા ચહેરા, ઊડી ગયેલા ખરબચડા વાળ અને આંખોમાં તોફાનને હંફાવવાનું ઝુનૂન...” (પૃ.૧૪૭)

દરિયાના વિનાશક તુફાન સામે પણ સાહસભર ઝઝૂમતા ખારવાઓ એમનો દેખાવ, શરીરસૌષ્ઠવ આ પ્રદેશના ભૌગોલિક વાતાવરણ સાથે લોકજીવન અને એમના દેખાવને પણ અહીં પ્રસ્તુત કરી આપે છે. વાર્તામાં પ્રયોજાયેલા પાત્રો, દરિયાના તોફાન સામે સાહસ અને સંઘર્ષ કરતા ખારવા દરિયાઈ પરિવેશને તાદૃશ કરી આપે છે. જે વાસ્તવિક બનવા પામ્યો છે. અહીં પોતાના પેઢી દર પેઢીના દરિયો ખેડવાના, ખેપ મારવાના વ્યવસાયને ન સ્વીકારતો એનાથી દૂર ભાગતો મંગલો તો એ મંગલા પર ગુસ્સો કરતી, દરિયામાં ખેપ મારીને સહી સલામત પાછો આવી પોતાની મર્દાનગી સાબિત કરે તો જ લગ્ન કરીશ એમ કહેતી રુકિમ આ બંને પાત્રો અને એમની ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાઓ કચ્છપ્રદેશ એમાંય દરિયાઈ પ્રદેશ અને એના પ્રાદેશિક જનજીવનને પ્રત્યક્ષ કરી આપે છે. મહિનાઓ સુધી પોતાના પરિવાર, પત્ની, ખારવણોથી દૂર ખેપ મારવા જતા ખારવાઓની મનઃસ્થિતિ ઘરે પહોંચવાની તાલાવેલી આ સંદર્ભ ખારવાઓના વાસ્તવિક જીવનને ઉજાગર કરી આપે છે. આ લોકો દરિયાને પોતાનો ભેરુ માને છે, દરિયાલાલને સંબોધી ગીતો ગાય છે. જીવનના એવા પડાવ પર ઉભેલા ખારવા મૃત્યુ સામે પણ નીડર બની ઊભા રહે છે. તેમનો જીવનસંઘર્ષ, આનંદ-હર્ષ-ઉલ્લાસ, હરખ, સુખ-દુઃખ, ઉત્સવ આ બધું જ વાર્તામાં યથોચિત્ત ગોઠવાયું છે. જે વાર્તાને કલાત્મકતા સાથે પ્રાદેશિક બનાવી આપે છે.

અહીં આલેખાયેલી પાત્રસૃષ્ટિ આ પ્રદેશ અને એના જનજીવનને બખૂબી અભિવ્યક્ત કરે છે. અહીં પહેલા દરિયામાં ખેપ મારવા જતાં ડરતો મંગલો છે તો દરિયામાં ખેપ મારી તોફાન સામે ઝઝૂમતો પોતાની મર્દાનગી સાબિત કરતો મંગલો પણ છે. બીજી તરફ પોતે માછણ હોવા છતાં એક ખરવાણ તરીકેની ખરી ખુમારી અને સાહસ દેખાડતી, મંગલાને પુરુષ હોવા છતાં ન કહેવાના શબ્દો સંભળાવતી રુકિમ છે. જે આ પ્રદેશની સ્ત્રીના

સ્વભાવ એની ખુમારી, નીડરતાને પ્રગટ કરી આપે છે. એટલે કે મંગલો અને રુકિમ આ બંને પાત્રના વ્યક્તિત્વની વિભિન્ન આભાઓ આપણને વાર્તાકારે પાત્રનિરૂપણ દ્વારા પ્રગટાવી આપી છે.

વાર્તાકારે વાર્તાના આરંભે જ એક આગવો પરિવેશ આલેખ્યો છે: “ પૂનમની રાતનો ચંદ્ર આકાશમાં બરાબર માથે આવ્યો હતો. દરિયો હિંલ્લોળે ચડ્યો હતો. હમણાં સુધી ગીતો ગાઈ ગાઈને થાકેલા ખારવા જ્યાં ઊભા હતા ત્યાં બેસી ગયા હતા. અને જ્યાં બેઠા હતા ત્યાં જ લાંબા થઈને સૂઈ ગયા હતા. પવન એકધારો વહેતો હતો. વહાણ એની ગતિમાં આગળ વધતું હતું. ક્યારેક મોટા મોજાંની થપાટ લાગે કે વધારે પવન ફૂંકાતો ત્યારે વહાણના પાટિયામાંથી ચયડ-ચયડ અવાજ આવતો હતો. એ અવાજમાં ખેપ હેમખેમ પૂરી કરીને ઘેર પાછા ફરતા ખારવાના શરીરમાંથી ઊઠતી અલસભરી મસ્તીનો અવાજ પણ સંભળાતો હતો.” (પૃ.૧૪૬)

દરિયો ખેડવા જેવા કઠિન કામને પોતાના સાહસ ખુમારીના જોરે પાર પાડી દરિયા સાથે જીવન જીવતા આ લોકો પ્રાદેશિક બની રહે છે. દરિયાના જુદાજુદા રૂપો સાથે જીવન જીવતા ખારવાઓનો જીવન સંઘર્ષ હારુણ જેવો કાબેલ માલમ, દરિયો ખેડવાનો એનો અનુભવ, અને મંગલાની સાહસિકતા આ બધું જ વાર્તામાં પ્રાદેશિક ઉન્મેશ પૂરો પાડી આપે છે. વહાણવટા સાથે જોડાયેલા શબ્દો જેવા કે વહાણના પાટિયા, માલમ, સઢ, ખેપ, સમારકામ, સઢ સાંધવું, ભંડકિયામાં ભરેલો માલ, નમકના અગર, દરિયાકાંઠો, માલામોની રાહ જોતી ખારવણો, આકાશમાં ઉડતા સફેદ પક્ષીઓ, દરિયામાં આવતું તોફાન, વહાણનું લંગર, હોડી, રેતી માછીમારો, દરિયાકાંઠાના ચેરિયા, કોઠાની ઊંચી ભીંત, છીપલા, કોડી, દરિયાનો ઘોઘવાટ, રાવલપત્રીનું જાંબલી રંગનું ફૂલ, દરિયાની ખારાશ, આ બધા જ વર્ણનો આગવો પ્રાદેશિક પરિવેશ રચી આપે છે. જે વાર્તામાં પ્રાદેશિકતાના તત્ત્વોને મૂર્ત કરી આપે છે. તો ખારવા જ્ઞાતિમાં દરિયામાં ખેપ મારવા જઈ પાછા આવી આશાપુરા માતાના દર્શને જવાની માનતા કે પુરુષોની પોતાની મર્દાનગી સાબિત કરવાની પરંપરા, વહાણ પર ગવાતા ગીતો, દરિયા સાથેનું જોડાણ, વિશિષ્ટ ખાનપાન આ સર્વે બાબતો વાર્તાને પ્રાદેશિક બનાવે છે.

સમગ્ર રીતે જોતા વાર્તાકારે કચ્છના દરિયાઈ પરિવેશનું એની આગવી ભૂગોળનું સાથે દરિયાઈ વિસ્તારમાં વસતા ખારવા, માછીમારોના જીવનવ્યવહાર, રીતરિવાજો, માન્યતાઓ, સાહસ, ઉત્સવ, પરંપરાઓ રહેણીકરણી, સ્વભાવ, સંસ્કૃતિ, વ્યસન આ બધી જ બાબતો ઉપરાંત વહાણવટાને લગતો આખો પરિવેશ આ વાર્તામાં તેની આગવી પાત્રસૃષ્ટિ સાથે પ્રસ્તુત કરી આપ્યો છે. જે બહુધા પ્રાદેશિક બન્યો છે. સર્જકે કચ્છ એનો દરિયાઈ પરિવેશ અને એમાં શ્વસતા ખારવા, માછીમારોના સ્વભાવ વાતાવરણ, જીવનની વાસ્તવિકતાને એની ભૂગોળ સાથે આલેખી છે જે પ્રાદેશિક બની રહે છે.

૬.૪ આટાર - રાજેશ અંતાણી

માનવ સંવેદનાને તાગતા એવા કચ્છના આ વાર્તાકારની ઘણી વાર્તાઓમાં કચ્છના રણપ્રદેશનું લોકજીવન અને સૌંદર્ય આબેહૂબ ઝીલાયા છે. કચ્છપ્રદેશમાં જ ઉછર્યા અને કચ્છના જ વતની હોવાથી ધરતી પ્રત્યેનો અનન્ય અનુરાગ એમની વાર્તાઓમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ‘પડાવ’ વાર્તાસંગ્રહથી ગુજરાતી વાર્તાજગતમાં પ્રવેશતા આ વાર્તાકારના ‘વાવડો’ અને ‘ઘણઘણાટી’ એમ કુલ ત્રણ વાર્તાસંગ્રહોમાં એમની વાર્તાસૃષ્ટિ સમેટાઈ છે. વરસાદની રાહ જોતા લોકો, દુષ્કાળની ભીષણતાથી ભીંસાતા, અનેક અભાવ, અગવડતાઓ વચ્ચે ટકી રહેવાની મથામણ, માનવીય એષણાઓ, ઉત્કટ મનોભાવ, નિસ્વાર્થ પ્રેમની કલાત્મક અભિવ્યક્તિ એમની વાર્તાઓની આગવી લાક્ષણિકતાઓ બની રહે છે. એમની વાર્તાઓમાં આલેખાયેલું કચ્છ આહલાદક લાગે છે. ‘પડાવ’ વાર્તાસંગ્રહમાં સંગ્રહિત વાર્તાઓમાં ગામડું, રણ, આટાર, ઝાંખરા અને અભાવથી ટેવાઈ ગયેલા કચ્છી માંડુઓનું તાદ્દશ ચિત્ર જોવા મળે છે.

સાંપ્રત સમાજનો ધબકાર, કચ્છનો સમુદ્રકિનારો અવિક્ષિત અંતરાલો, લાંબા અંતરે વસેલી લોક વસાહતોમાં ધબકતું જીવન આ બધા પરિબળો વાર્તાઓને વધુ સફળ બનાવે છે. કચ્છની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ સમેત કચ્છના આગવા પ્રાકૃતિક સૌંદર્યને કલાત્મક રીતે વાર્તામાં આલેખતાં વાર્તાકાર રાજેશ અંતાણીનાં ‘પડાવ’

વાર્તાસંગ્રહમાંથી ‘આટાર’ વાર્તાને પ્રાદેશિકતા સંદર્ભે જોઈએ. કચ્છના ગ્રામીણ જીવનને પ્રગટાવતું કથાવસ્તુ વાર્તામાં એની ભૂગોળને પણ પ્રગટ કરી આપે છે. કચ્છના તળજીવનને તાદ્દશ કરતું કથાવસ્તુ અને પાત્રસૃષ્ટિ વાર્તાને નોખી પાડે છે. એમાંય વાર્તાકારે વિષયવસ્તુને વિકસાવવા નોખી વાર્તાસૂઝ દાખવી છે. વાર્તારંભે જ વાર્તાકારે જે પરિવેશનું આલેખન કર્યું છે એ રસપ્રદ છે. “વડાવંજની ખાલી જગ્યા અને અજવાસિયામાંથી સીધો રાંધણીયાના લીંપણ પર ઢેળાયો. રૂપાની આંખોમાં તડકાનું અજવાળું પથરાયું. રૂપા ઝીણી આંખો કરીને તડકાની સીધી લીટીને જોઈ રહી. તડકાની સીધી લીટીમાંથી આછી રજ ગુમરી ખાતી પગ સુધી ખેંચાઈને પથરાઈ હતી.” (પૃ. ૧૮૫ ૧૮૮૧ની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ) પ્રાદેશિક કથાવસ્તુને નિરૂપતી આ દાંપત્યજીવનની વાર્તા છે. વાર્તાની મુખ્યનાયિકા છે રૂપા. કચ્છના ગ્રામ્યપરિવેશમાં અનેક અભાવ વચ્ચે જીવન જીવતી નાયિકા અને એનો સ્નેહ વાર્તાનું આકર્ષક વસ્તુ બન્યા છે. રૂપા અને વિરમના દાંપત્યજીવન સાથે કચ્છના રણપ્રદેશમાં પાણી માટે જે અગવડતા વેઠવી પડે છે એનું વાસ્તવિક ચિત્ર વાર્તાકારે આપણી સમક્ષ મૂકી આપ્યું છે. રૂપાના બાજુના ગામમાં જ કાના બાપાના છોકરા વિરમ સાથે તેના લગ્ન થયા છે. મહાદેવજીના મંદિરમાં ભજન ગાતા વિરમના અવાજે રૂપાને મંત્રમુગ્ધ કરી પોતાની તરફ આકર્ષી હતી. અને આથી જ રૂપા વિરમને પસંદ કરવા લાગે છે. રૂપાની સ્થિતિ જૂઓ, “રૂપા અનુભવી રહી કે હવા સ્થિર થઈ ગઈ છે. વહેતો સમય થંભી ગયો છે. રૂપા છોકરાના અવાજમાં ખેંચાતી જતી હતી. અંદર કંઈક જે હતું તે છોકરાના વહેતા અવાજની સાથે, છોકરા તરફ એને ખેંચતું જતું હતું.” (પૃ.૧૮૭)

“ ખાટલામાં ઊંધી પડેલી રૂપાના મનમાંથી ખેતર પર ઝળુંબેલા આકાશમાંથી તારો ખરી પડે એમ એક નામ લસરી પડ્યું- વિરમ.” (પૃ.૧૮૭)

રૂપા અને વિરમના લગ્ન થઈ એક છોકરો છે. કચ્છ જેવા સૂકા પ્રદેશમાં વરસાદના તો અમીછાંટણા જ હોય. એવામાં લગલગાટ વર્ષો વરસાદ પડતો નથી. જેથી ખેતરના ઊભા પાક સૂકાવા લાગે છે. અને ગામમાં

પાણીના સાંસા પડે છે. ગામની સ્ત્રીઓ પિયાવ પાસે બેડાની કતારમાં કલાકો ઊભી રહે જો નસીબમાં હોય તો એકાદ બેડું પાણી મળે. એવામાં વરસાદ ન પડવાથી ગામનો પિયાવ પણ ખાલી થવા આવ્યો છે. અને એમાંય પિયાવના નળ ખોલતો માણસ પણ ગામ છોડી ભાગી ગયો છે. ત્યારે મોઢું ધોવા માટે પાણી ન મળતાં રૂપા પર ભડકતો વિરમ પગ પછાડીને બહાર નીકળી સાંઢણી લઈ ગામ બહાર નીકળી જાય છે. વિરમ જતાં જ રૂપાની આંખો પાણીથી છલકાય છે. અને તે મનમાં વિરમને કહે છે: “વિરમીયા, એવો તે મારો શું ગુનો કે તું મને અને તારા છોરાને મેલીને ભાગી ગ્યો.” (પૃ.૧૯૯)

વાર્તામાં રૂપાને યાદ આવતું દાદાજીનું વાક્ય ઘણું સૂચક બની રહે છે: “દીકરી ચમક ચમક થાતી આટારને પાણી સમજીને એની પાછળ ન દોડજે. આને ભરમ ક’વાય. દીકરી...આટારના આ પાણીને પીવા દોડે છે ઈ તરસે મરે... સમજી?” આનો ગર્ભિત અર્થ આજે વિરમના વ્યવહારથી રૂપાને સમજાય છે. અને આથી તે વિરમને સાવ આટાર જેવો કોરો કહે છે. અને તેના હાથમાંથી આટાર સરતી જાય છે. સંકેતાત્મક રીતે વાર્તાનો અંત આલેખતાં વાર્તાકારે અહીંયા આ લોકોના દાંપત્યજીવન અને જીવનસંઘર્ષ, હાડમારીઓનું વાસ્તવિક ચિત્ર ખડું કરી આપ્યું છે. કચ્છની ધરતીની જગ્યાએ હજારો વર્ષ પૂર્વે દરિયો હતો. ધીમેધીમે દરિયો પાછળ ધકેલાતા જમીન ખુલ્લી થઈ. અને આ કારણે જ કચ્છના દરિયાકાંઠાથી અંદર ૨૫ કિ.મી સુધીનાં વિસ્તારમાં ક્યાંય પીવાલાયક પાણી નથી. કચ્છ એટલે સૂકોપ્રદેશ જેમાં કેટલાક વિસ્તારોને બાદ કરતાં પાણીના સ્થાનિક સોર્સનો અભાવ છે. વરસાદની ઋતુમાં વરસાદ ઓછો પડતો હોવાથી વરસાદના પાણીનો શક્ય એટલો સંગ્રહ કરવાની પ્રવૃત્તિ આ વિસ્તારમાં યુગોથી કરવામાં આવે છે. ૩૦૦૦ વર્ષ પહેલાની સભ્યતા ધોળાવીરામાં વરસાદી પાણીના સંગ્રહ માટેની એક ચોક્કસ વ્યવસ્થાપન પદ્ધતિ જોવા મળે છે. અહીં ઉપરા છાપરી વર્ષોથી વરસાદ પડ્યો નથી ને કુવાના તળ પણ નીચા ગયા છે. આવી વાસ્તવિક સમસ્યાને વાચા આપવા વાતાકારે કચ્છના લોકજીવન વિશેષના પાત્રને ખપમાં લઈ આગવી પાત્રનિરૂપણશૈલી દ્વારા જીવંત પાત્રસૃષ્ટિ નિરૂપી આ વિષયને પણ એટલો જ ન્યાય આપ્યો છે. જે પ્રસ્તુત બની રહે છે. પાણીની અછત અને એમાંય વરસાદ ન આવવો આ પરિસ્થિતિની અસર

માનવજીવન પર એના વ્યવહાર અને સ્વભાવ પર પણ કેવી અસર નીપજાવે છે. એ આપણે વિરમના પાત્રમાં પ્રગટતું જોઈ શકીએ છે..

વાર્તાની મુખ્યનાયિકા રૂપા છે. રૂપાના મનોમંથનથી આરંભાતી આ વાર્તામાં રૂપાનું દાંપત્યજીવન છે. તો બીજી તરફ કચ્છ જેવા શુષ્ક પ્રદેશમાં પાણી માટેની અગવડતા અને હાડમારીઓ જેવી સમસ્યાને નિરૂપવામાં આવી છે. વિરમના ગામથી નજીકના જ ગામમાં દાદા સાથે રહેતી રૂપાના મા-બાપ નાનપણમાં જ ગુજરી ગયા છે. દાદા જ રૂપાની કાળજી રાખે છે. એને ફેરવે છે જોત જોતા નાની છોકરી એવી રૂપા જુવાન થઈ ગઈ અને પહેલી જ નજરે વિરમને જોઈ એના તરફ આકર્ષાઈ. “ખાટલામાં ઊંધી પડી ત્યારે ભજન ગાતા છોકરાનો ભીનો અવાજ એના મનને ઘેરી વળ્યો. રૂપા આંખ બંધ કરતી હતી તો એમાં એને ભજન ગાતો છોકરો દેખતો હતો.”(પૃ.૧૯૭) વિરમ તરફનું સતત આકર્ષણ અનુભવતી રૂપાને દાદા વિરમ સાથે પરણાવે છે. અને બંનેના પ્રેમની નિશાની એવો છોકરો પણ છે. થોડા જ વખતમાં આખી સ્થિતિ બદલાય છે. અલગ અલગ બે-ત્રણ વર્ષ વરસાદ આવતો નથી. આથી પાણીની સમસ્યા અને વરસાદ ન પડવાથી માણસોના સ્વભાવમાં આવેલું પરિવર્તન રૂપાના મનોજગતને હચમચાવી નાંખે છે. વાર્તામાં આવતું વર્ણન જૂઓ, “રૂપા તડકાની ગરમીથી સભાન બની. થોડીવાર પહેલા રૂપા અહીં રાંધણીયામાં ન હતી. વિચારતી ક્યાંક દૂર નીકળી ગઈ હતી. ત્યાં કોઈ સીમા ન હતી- વિચારોની. બસ, બહાર નીકળી પડી હતી વિચારો કરતા કરતા જ્યાં...” (પૃ.૧૯૪)

ગ્રામીણ પરિવેશમાં શ્વસતું આ પાત્ર અને એના વ્યક્તિત્વના જુદા-જુદા પાંસાને ઉપસાવવા વાર્તાકારે સંકેતાત્મક શૈલી પ્રયોજી છે. આ વાક્યો ઘણાં અર્થસૂચક બની રહે છે. જેમકે, રૂપાએ પગ ખેંચી લીધો, રૂપા ચૂલા સામે બેઠી છે, રૂપાની આંખો પહોળી થઈ ગઈ, રૂપાએ ગરમ નિઃશ્વાસ છોડ્યો, રૂપા ચૂલા પાસે બેસી ગઈ, રૂપા સળગતા ચૂલાને જોતી રહી ગઈ, રૂપા ચૂલામાં સળગતા લાકડાની રચનાને જોઈ રહી, રૂપા મોઢું ફૂલાવીને બેસી ગઈ, રૂપા શરમાઈ ગઈ, રૂપા ઊભી થઈ, રૂપાની આ બધી જ ક્રિયાઓમાં રૂપાને જુદી રીતે આલેખવામાં આવી

છે. વિરમ સાથે અનુભવેલુ આકર્ષણ, વિરમનો રૂપા સાથેનો વ્યવહાર, વિરમનું આટાર જેવું કોરા ભરમ નીકળવું એ રૂપાના મનોજગતમાં વિરમને સાવ નીચે મૂકી આપે છે. અને એટલે જ વાર્તાના અંતમાં સંકેતાત્મક રીતે જ વિરમની સામે દોડી જવા માંગતી રૂપાને અટકાવી તેના હાથમાંથી ધીમે ધીમે સરતી આટાર બતાવી છે. પોતાના મનગમતા માણીગર તરફ મુગ્ધપ્રેમ અને બીજી તરફ તિરસ્કાર મળતા રૂપાનો પ્રેમ ધીરે-ધીરે તિરસ્કાર તરફ વળતો દેખાય છે. જે રૂપાના પાત્રમાં આપણે પામી શકીએ છીએ. કચ્છના ગ્રામીણ પરિવેશમાં સંઘર્ષપૂર્ણ જીવન જીવતી રૂપા એનું જીવનવાસ્તવ અહીં જીવંત બની રહે છે. આખી વાર્તામાં જીવંતતા વ્યાપેલી કળી શકાય છે. વિરમ પણ એટલું જ મહત્ત્વનું પાત્ર છે. સતત બે-ત્રણ વર્ષ સળંગ વરસાદ ના પડે, ખેતરના ઉભા મોલ સુકાવા લાગે, પીવાના પાણીના ફાંફા પડવા લાગે ત્યારે વિરમ જેવો ભજન ગાતો આસ્તિક માણસ અને એનો અવાજ પણ ફાટી જાય છે. મોઢું ધોવા પાણી ન મળતા ઉશ્કેરાયેલો તે સાંઢણી લઈ ગામ બહાર નીકળી પડે છે. વરસાદ ન પડવાની માણસોનું જીવન કેવું તંગ બની જાય છે એ વિશે વાર્તાકારે સરસ લખ્યું છે, “વરસાદ ન પડે એટલે જાણે બધું ખેંચાઈને તંગ થઈ જાય. બધા જાણે એકબીજાનો જાન લેવા તૈયાર થઈ જાય.”(પૃ.૧૯૮) વિરમ આટાર જેવો કોરો નીકળે છે. અને આથી જ રૂપાના હૃદયમાંથી પણ તે કોરી આટારની જેમ ધીમે ધીમે સરવા લાગે છે. અહીં આટાર પ્રતીકાત્મક બની રહે છે. દાદાજીના કઠ્ઠાં મુજબ “આટાર પાછળ એને પાણી સમજી દોડનાર તરસે મરે છે.” એ વાક્ય પણ પરિસ્થિતિને પોષક અને એટલુ જ સૂચક બની રહે છે. રૂપા, વિરમ, રૂપાની સાસુ, દાદાજી આ પાત્રો અને એમનો સજીવ સંચાર વાર્તાને વેગવંતી બનાવે છે.

વાર્તાના ગદ્યકર્મ વિશે વાત કરીએ તો અહીં તળબોલી સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિ બની છે. કચ્છપ્રદેશ એના રણપ્રદેશના ગામડામાં બોલાતી તળબોલી અને એનો આગવો લય-લહેકો વાર્તાકારે સારી પેઠે અહીં ખપમાં લીધો છે. પ્રાદેશિક શબ્દો, બોલી વાર્તામાં નોખા તરી આવે છે. ઉદાહરણ રૂપે જોઈએ તો,

“વઉ ઈયા ક્યાં આવી? જો-તો છોરો પાછો બહાર ભાગી ગયો લાગે છે. પાછો રાતો લાગે છે.” (પૃ.૧૯૫)

“છોરા તુંય મારા જીવનો ઘરાક છો- તારા દિ ફર્યા છે કે - જ્યાં ત્યાં કીધા વગર ભાગી જાસ”(પૃ.૧૮૫)

“તું છોરા મારું શું કામને રત પીવા બેઠો છે. તું છાનોમાનો પડી રે’ને ઘરમાં- હં- પાણી ખપે છે.” (પૃ.૧૮૫)

“પાણી વગર મરવાનું કોણ કીયે છે. ખપતું હોય તો લઈ આવો પાણી- ક્યાં ના છે? દેસે કોણ પાણી- મૂઓ પિયાવાનો વાલ ખોલનારો માણસેય ગામ મૂકીને ભાગી ગ્યો છે. ગોતી આવો એને”(પૃ.૧૮૮) તળબોલીના આવા ચમકારા તો,

-બારીમાંથી આવતી ધગધગતી લૂ થી સાસુમાનો ચહેરો તાંબા જેવો રાતો થઈ ગયો હતો.

-સાંઢણી અને વિરમ વિનાનો સુનકર આંગણામાં પથરાયેલો હતો.

-તારાઓ આકાશમાંથી ખરીને ખેતરના ઉભા મોલ ઉપર ઢોળાઈ ગયા હતા.

એવી અલંકારયુક્ત ભાષાભિવ્યક્તિ વાર્તાના ભાષાકર્મને વધુ સર્જનાત્મક અને આકર્ષક બનાવી આપે છે. આ ઉપરાંત કચ્છ અને એની કચ્છીયત અહીં પ્રયોજાયેલી ભાષામાં ઉભરી આવે છે. એ સાથે સાથે રૂઢિપ્રયોગો, દ્વિરુક્તપ્રયોગો વાર્તાના ગદ્યને સર્જનાત્મક બનાવે છે. જે વાર્તાનું કાંઠું ઘડવામાં એટલા જ ઉપકારક બની રહ્યા છે. વાર્તાનું કથાવસ્તુ કચ્છપ્રદેશનું છે. કચ્છના કોઈ એક ભાગ પરના ગ્રામ્યપ્રદેશને કેન્દ્રમાં લઈ વાર્તાકારે તેના રણપ્રદેશ અને લોકજીવનને અહીં આલેખ્યો છે. કચ્છ એટલે સૂકો પ્રદેશ અનેક અગવડતાઓ, અભાવો અને સંઘર્ષવાળું જીવન જીવતા કચ્છી લોકો માટે પાણીની સમસ્યા ઘણો વિકટ પ્રશ્ન છે. આજે સ્થિતિ બદલાઈ છે પરંતુ એ સમયે બે-ત્રણ વર્ષ સતત વરસાદ ન આવે ત્યારે લોકજીવન પણ એનાથી પ્રભાવિત થાય. વાર્તાનું શીર્ષક ‘આટાર’ છે. જે રણપ્રદેશમાં જ હોય છે. આટારને પ્રતીક તરીકે પ્રયોજી વાર્તાકારે વિરમના પાત્ર અને એના વ્યક્તિત્વને ઉજાગર કરતી કલાત્મક વાર્તા અહીં મૂકી આપી છે. લાગલગાટ એક પછી એક વર્ષો વરસાદ ન પડે ત્યારે કેવી પરિસ્થિતિ સર્જાય છે એ સ્થિતિનું વાસ્તવિક ચિત્ર અહીં પ્રસ્તુત થયું છે: “એ પછીના વર્ષોમાં

લાગલગાટ વરસાદ ન પડ્યો. ખેતરના ઉભા મોલ સુકાવા લાગ્યાં. ગામમાં પાણીના સાંસા પડવા લાગ્યાં. બીજે ત્રીજે દિ' પાણીના ટેન્કર આવે ત્યારે પિયાવા પાસે બેડાની કતાર લાગે. નસીબમાં હોય તો એકાદ બેડું ભરાઈ જાય અને વારો આવી જાય તો બે બેડાં પાણી- હાવ, બસ. ગામનો પિયાવો ખાલી થવા આવ્યો હતો. તેમાંય પિયાવાના નળ ખોલતો માણસ, નળ ખોલોતો ખૂલે નહીતર નય ખૂલે.”(પૃ.૧૯૮) પાણી માટે વેઠવી પડતી અગવડતાઓ અને હાડમારીને દર્શાવતું આ વર્ણન એટલુ જ સચોટ અને સાર્થક બની રહે છે. કચ્છનું ભૂગોળ જ એ મુજબનું છે. સમુદ્રને લીધે એના તળ પણ ખારા થઈ ગયા હોય ત્યારે પાણીની સમસ્યા ગંભીર બને છે. જળ એજ જીવન છે એ આપણે સૌ જાણીએ છીએ. અને જ્યારે માણસને જીવનરસ એવા જળ માટે ફાંફા પડતાં હોય ત્યારે એની માનસિકતાને સમજી શકાય છે. એ સચોટ સત્યને આ વાર્તા ઉજાગર કરી આપે છે. જે બહુધા કચ્છપ્રદેશ વિશેષ અને એની પ્રાદેશિક વિશેષતાને પ્રગટ કરી આપે છે. વાર્તામાં આલેખાયેલો પ્રાદેશિક પરિવેશ જૂઓ, “ચુલાનો થરકતો તાપ રૂપાનાં કુમળા ચહેરા પર પથરાયો. ચૂલામાં બળતા લાકડા જેવું મનમાં પણ કા'ક બળ્યા કરતું હતું. રાંધણીયાનાં બારણામાંથી આંગણું દેખાયું. આંગણાનો લીમડો દેખાયો. લીમડાના થડ સાથે બંધાતી સાંઢણી ન દેખાઈ. લીમડાનો પડછાયો લંબાતો હતો” (પૃ.૧૯૬) આ વર્ણન કચ્છનાં ગ્રામ્યપરિવેશ અને પ્રાદેશિકતાને પ્રગટાવી આપે છે. જો આ પરિવેશને વાર્તામાંથી દૂર કરાય તો વાર્તા વાર્તા ન બને.

કચ્છપ્રદેશમાં રણવિસ્તારમાં આવી અગવડતા અને અભાવ વચ્ચે સંઘર્ષમય જીવન જીવતા પાત્રો રૂપા, વિરમ આ પ્રદેશની વાસ્તવિકતાને પ્રત્યક્ષ કરી આપે છે. ગ્રામ્ય પરિવેશમાં દાંપત્યજીવન એમાંય પુરુષ તરફથી થતો સ્ત્રી પરનો રોફ તત્કાલીન સ્થિતિને પ્રગટ કરી આપે છે. એ રીતે આ પાત્રો પ્રદેશવિશેષનું લોકજીવન, જનસ્વભાવ, સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધો અને એના વાસ્તવિક ક્ષેત્રને ખડું કરી આપે છે. જે વાર્તામાં પ્રાદેશિકતાને પ્રગટ કરી આપે છે. કચ્છમાં પાણીની સમસ્યા એનો અભાવ અને એ માટે આખો દિવસ માટલા લઈને પીયાવે કતારમાં ઉભી રહેતી સ્ત્રીઓ, માંડ એકાદ બેડું પાણી મળ્યું તો ઠીક, બે-ત્રણ દિવસ સુધી પાણીની મોટર ના આવવી આ બધી બાબતો પ્રદેશ અને એ પ્રદેશના જનજીવન એમને વેઠવી પડતી મુશ્કેલીઓ, સમસ્યાઓને અહીં પ્રસ્તુત કરી

આપે છે. જે પ્રાદેશિક બની રહે છે. વાર્તાકારે અહીં પ્રદેશવિશેષ એની ભૂગોળને સુસંગત કથાવસ્તુ અને એને અનુરૂપ એવી પાત્રસૃષ્ટિ સાથે આ પાત્રો અને એમના જીવનવાસ્તવને આલેખી એની તળબોલીને પણ સબળ રીતે પ્રયોજી છે. આ તળબોલીના સંવાદ વાર્તામાં એટલા જ ઉપકારક બની રહ્યા છે. બોલી એ કોઈપણ પ્રદેશનું ઘરેણું છે. અને આ બોલી જ પ્રદેશને પ્રસ્તુત કરી આપે છે. અહીં પણ એ કામ થયું છે. બોલી સાથે-સાથે પ્રાદેશિક રૂઢિપ્રયોગો, તળશબ્દો જેમ કે અજવાસિયો, રાંધણીયો, લીંપણ, હાંડલું, કળશિયો, ડેલી, ઓસરી, પરસાળ, આટાર, રાડો કાંખ, છોરો, ચૂલો, સાંઢણી, વાટકી, ઊંટ, પીયાવો, પાણિયારુ, બેડું, માટલા આ બધા શબ્દો એક આગવો પ્રાદેશિક પરિવેશ ઊભો કરી આપે છે. આ ઉપરાંત વાર્તામાં આવતા વર્ણનો પણ પ્રાદેશિક બન્યાં છે. જેવા કે, ખીચડીનું આંધણ, ધખધખતો ચૂલો, ધગધગતી લૂ, ધોળોચક્ર તડકો, ભજન ગાતો વિરમ, લીમડાનું થળ ગામની સાંકળી શેરીઓ, આટારને ઉડાડતી સાંઢણી, માટલાની કટાર, બાવળનો છાંયડો, રૂપાના છૂંદણવાળા પગ, સાવકોરી આટારમાં આપણે પ્રાદેશિક તત્ત્વોને પામી શકીએ છીએ.

સમગ્ર રીતે જોતા આ વાર્તામાં કચ્છ એનો રણપ્રદેશ એમાં જોવા મળતી આટાર, એ આટાર સાથે જીવન જીવતા લોકો, એમનો જીવનસંઘર્ષ સમસ્યાઓ, વ્યથા, વેદના, વિશિષ્ટ ખાનપાન, પોશાક, વ્યવહાર, જનસ્વભાવ, રહેઠાણ, શ્રદ્ધા, માન્યતા, રહેણીકરણી, બોલી તેમનું તળવાસ્તવ આ બધા જ ઘટક તત્ત્વો વાર્તાને ઘડવામાં એટલા જ ઉપકારક બન્યાં છે. વાર્તામાં કચ્છપ્રદેશ એની આગવી ભૂગોળ, બોલી, જનજીવન એની વાસ્તવિકતા સાથે પ્રગટ્યો છે જે વાર્તામાં પ્રાદેશિકતાને પ્રગટ કરી આપે છે. કચ્છનાં રણપ્રદેશનું પ્રાદેશિક જનજીવન એના સઘળા રંગો સાથે અહીં પ્રગટ્યું છે. રૂપાનાં નાના છોકરાને ચુપ રાખવા એને ખખડાવતી રૂપાની સાસુ, તો કુદરતી આપત્તિ દુષ્કાળથી ત્રસ્ત અને એનો ગુસ્સો ક્યાંકને ક્યાંક રૂપા પર બેળતો વિરમ, તો પોતાના પ્રેમ સંવેદનાને દબાવી અનેક અગવડતાઓ સાથે જીવન જીવતી રૂપા આ તમામ પાત્રો આ પ્રદેશ અને એન પ્રાદેશિક પરિવેશને ઉજાગર કરી આપે છે. વાર્તાના કથાવસ્તુ, પાત્રો એમાં નિરૂપિત તળબોલી, પ્રાદેશિક વાતાવરણમાં, આબોહવામાં આપણે પ્રાદેશિકતાને પ્રગટ થતી જોઈ શકીએ છીએ.

૬.૫ મિલકત - માવજી મહેશ્વરી

માવજી મહેશ્વરીની વાર્તાઓનું પોત કચ્છી પરિવેશ, ગ્રામીણજીવન અને સમાજના પ્રશ્નોથી ઘડાયું છે. આસપાસના જીવાતા જીવન અને માનવ વ્યવહારોના ઝીણા નિરીક્ષણ દ્વારા એ વાર્તાઓનું કાઠું ઘડે છે. આવી જ વાર્તાઓ તેમના 'અદ્રશ્ય દીવાલો' વાર્તાસંગ્રહમાં સ્થાન પામે છે. આ વાર્તાસંગ્રહના નિવેદનમાં તેઓ લખે છે, "દિવસે ધૂળની ડમરીઓમાં વિટાતું અને રાત્રે અંધારામાં ઓઝલ થઈ જતું એક નાનકડું ગામ દેખાય છે, જ્યાં વસનારા મોટાભાગના લોકોનું આયખું ઘરથી સીમ અને સીમથી ઘર વચ્ચે જ પૂરું થઈ જાય છે. પેટિયું રળવા સિવાય જીવતર માટે જાણે બીજો વિકલ્પ જ નથી." (નિવેદન, અદ્રશ્ય દીવાલો) આગળ તેઓ નોંધે છે: "મારી વાર્તાઓની આરપાર જોઈ ઇં ત્યારે મને દેખાય છે દરિયા અને રણ વચ્ચે ધબકતા આ પ્રદેશના કોઈ ખેતરના શેઢે ખીજડાના ઝાખાંપાંખા છાંયડામાં બેસીને મૂરઝાતા મોલને નિઃસહાયતાથી જોઈ રહેલો ખેડૂત." (નિવેદન, અદ્રશ્ય દીવાલો) આવા આ ખેડૂતની પ્રમાણિકતાને રજૂ કરતી વાર્તા છે 'મિલકત'. આ વાર્તામાં પ્રાદેશિકતા અને એની અસરકારકતાને તપાસવાનો અહીં ઉપક્રમ છે.

ખેડુજીવનને અને એની પ્રમાણિકતાને આલેખતી વાર્તા 'મિલકત'માં વાર્તાનાયક નટુભા છે. એક સમયે જાહોજલાલી ભોગવનાર નટુભા પણ કચ્છમાં આવી પડેલા દુષ્કાળનો ભોગ બન્યો છે. વખાનો માર્યો એ અને એની પત્ની દયાબા રાહતકામ પર ખાણીત્રે ખાડા ખોદી આ ખરાબ સમય સામે ઝઝૂમે છે. નટુભા જ્ઞાતિએ દરબાર છે. એક સમયે પરબત જેવા એનાથી દૂર દૂર ભાગતા એ જ આજે એની ગામમાં વાતો કરી મશ્કરીઓ કરે છે. પોતાને મદદ કરવા આવેલી પત્ની દયાબા માટે પણ એને ખરી અનુકંપા સાથે સહાનુભૂતિ છે. પરંતુ એ મજબૂર છે. પરિસ્થિતિ સામે લાચાર છે. એવો નટુભા મિસ્ત્રીને 'સાહેબ' કહેતા પણ હળબળી ઊઠે છે. મનમાં રહેલા અનેક ઉંચાટો, ખીજ ખાડાની માટી પર ઉતારતો નટુભા ખાડા ખોદવાની કાળીમજૂરી કરી બસો-ત્રણસો જ મજૂરી લઈ હવે કંટાળી ગયો છે. પોતાનો અતિથ અને બાપુજીને અનેક વાર યાદ કરતો બે-બે દુકાળની થાપટો

ઝીલી પોતાની જાતને દોષ આપતો નટુભા સમસમી ઊઠે છે. અને એવામાં ગામના કોઈક “અરે બાપુ કેવો કાળ આવ્યો છે. તમારા જેવા છત્રી બચ્યાને અમારા જેવા મૂડી માણસો વચ્ચે તડકામાં શેકાવું પડે છે” એમ કહી સંભળાવે ત્યારે નટુભાની સ્થિતિ તો વાઢે તો લોહીનો નીકળે એવી થઈ જાય. પત્ની દયાબા સામે અવળી રીતે જોનારાના માથામાં પાવડો ઢોકી દેવા તૈયાર થતો, દયાબાની હાલત જોઈ મૂંઝાતો, અકળાતો નટુભા લાચાર છે. આખો દિવસ ગમેલા ભરી દિવસભર મનમાં ગણતરીઓ કરતો તે ઉદાસ, પરસેવે રેબઝેબ એવા મૂંઝાતા જીવે ખેતરે આંટો મારવા ઉપડી પડે છે. ખેતર પહોંચી શેઢે-શેઢે ખેતરમાં ચક્કર મારી તેને શેઢે ઉભેલા ખીજડા નીચે બેસી બીડી બનાવી. અને ફરી એકવાર ખેતરને ખૂણે- ખૂણે નજર ફેરવી નિરાશ મને થાકેલા પગે ગામની વાટ પકડી ત્યાં સડકના દખણદા ખેતરની ખૂણા પર નાની ટેકરી પાસે એને ગામના ડુંગરશી વાણિયાને જૂના નાણા અને ઘરેણાથી ભરેલો ઘડો દાટતાં જોયો. બીજે દી એ જગ્યાએ જઈ નટુભા ઘડો ખોદી ખભે મૂકી ઘરભણી ઉપડે છે. પણ થોડાક જ ડગલા ભરતા જ અનેક વિચારો એને ઘેરી વળે છે. એનો અંતરઆત્મા જ એને પ્રશ્ન પૂછે છે, હું શું ઉપાડી જઈ રહ્યો છું? ધન કે ગરીબ માણસોની હાય? અને અનેક દુઃવિચારો નટુભાને ઘેરી વળે છે. તેના મનમાં ઉત્પાત મચી જાય છે. અને તે ઘડો ઉપાડી ફરી ખેતર ભણી ઉપડે છે. ઘડો જ્યાંથી લીધો હતો ત્યાં મૂકીને હળવોફૂલ થઈ તે પોતાના પરિવાર સાથે આવી દયાબાની પડખે સૂઈ જાય છે.

દુષ્કાળની સ્થિતિ છે એક સમયનો જાહોજહાલી ભોગવેલ પણ આજે વખાનો માર્યો પોતે અને પત્ની બંને પરસેવે રેબઝેબ તનતોડ મહેનત કરે છે. ભૂખની ભીંસથી ટળવળે છે. તોય મળી આવેલી મિલકતનો ઘડો હતો ત્યાં જ દાટી આવે છે. આ પ્રમાણિકતા અને સ્વાભિમાન વાર્તાને વધુ કલાત્મક બનાવી આપે છે. વાર્તાનું કથાવસ્તુ કચ્છના ગ્રામીણ જીવનને પ્રગટાવી આપે છે. બે-બે વર્ષોથી દુષ્કાળની સ્થિતિએ જાહોજહાલીથી જીવતા નટુભા જેવાની સ્થિતિ પણ બદલી નાખી છે. કદી ઘરની બહાર ન નીકળનાર પત્ની દયાબા પણ કાળીમજૂરી કરવા મજબૂર બને છે. વાર્તામાં દુષ્કાળ અને એની અસર તળે લાચાર પણ સ્વાભિમાની અને પ્રામાણિક દંપતિનાં જીવનનું વાસ્તવિક ચિત્રનું આલેખન થયું છે. વાર્તાની પાત્રસૃષ્ટિ ખેડૂતજીવન અને એની વાસ્તવિકતાને પ્રગટાવી

આપે છે. આ પાત્રો અને એના મનોસંચલનો વાર્તાને ઘડવામાં ઘણા ઉપકારક બન્યાં છે. વાર્તાનો મુખ્યનાયક નટુભા છે. સમગ્ર વાર્તાના ઘડતરમાં મહત્ત્વનું પાત્ર નટુભા અને એનું જીવન વાર્તાનું સત્ત્વ બનવા પામ્યું છે. નટુભા ગ્રામીણ પરિવેશમાં જીવતો ખેડૂત છે. જે કુદરતના પ્રકોપ સામે હારેલું, દુષ્કાળના પ્રકોપથી ત્રસ્ત થયેલું પાત્ર છે. નટુભા બાળપણમાં જહોજહાલીમાં ઉછેર્યો છે. વાર્તામાં આવતું વર્ણન જૂઓ: “બચપનમાં બાપુની શું જહોજહાલી હતી! ચારે બાજુથી ખમ્મા ખમ્મા થતી. નાનપણમાં ‘બાપુ’ ‘બાપુ’ કહેતા જે આગળ-પાછળ ફરતાં હતા તેમની પડખે આજે ખાડા મપાવવા પડે છે. ગામના ચોકમાં, નિશાળમાં, ચબૂતરે સાથે રમનારા અને જાણી જોઈને હારી જનારા આજે કોણ વહેલું પતાવી લે તેવી હરીફાઈ માંડી બેઠા છે.” (પૃ.૪૯) પોતાના બાપુ જેવી શાખ સાચવતા પોતાને આવડ્યું નહિ એ વાતનું નટુભાને દુઃખ છે. એ ઉપરાંત પોતે બાપુશાઈ રોફમાં ભણવામાં પણ ધ્યાન ના આપી શક્યો અને ખેતીના ધંધામાં ઝંપલાવ્યું એ વાતનો પસ્તાવો પણ છે. એવા એનાથી પત્ની દયાબાની હાલત પણ જોઈ શકાતી નથી. પણ એ લાચાર છે. ગામના પંખીઓ પણ સીમ ભણી જતા નથી. એવા ખેતરે પોતાની મૂંઝવણ દૂર કરવા તે ઉપડી જાય છે. પોતાના સૂકાભટ્ટ ખેતરને જોઈ તેની ઉદાસી બેવડાય છે. તે પોતાના બાપુને યાદ કરે છે. અહીં વાર્તાકારે નટુભાનું પોતાના ખેતર સાથેનું જોડાણ આત્મીયતા અને ખરા સંવેદનને ઉપસાવી આપ્યું છે.

દુકાળના કારણે આખી સીમ ઉજ્જડ છે ખેતરમાં કશું જ નથી પણ નટુભાની સંવેદના તેને ખેતર સુધી ખેંચી લાવે છે. અને ત્યાં જ તે ડુંગરશી વાણિયાને ધનનો ઘડો દાટતાં જૂએ છે. અનેક સ્વપ્નો, મનસૂબા ઘડતો નટુભા બીજે દિવસે સાવધાની અને સંભાળપૂર્વક ઘડો બહાર કાઢી ઉપાડે છે. અહીં જ એની સ્થિતિ-પરિસ્થિતિ બધું જ બદલાઈ જાત. પરંતુ વાર્તાકારે અહીં આ પાત્રનાં ઉદાત વ્યક્તિત્વને ઉજાગર કરી આપ્યું છે. નટુભાના હાથમાં જે ધન ભરેલો ઘડો છે એ ડુંગરશી વાણિયાનો છે. અને એણે આ ધન કેવી રીતે ભેગું કર્યું છે એ પણ તે જાણે છે. ત્યાં નટુભાઈના મનમાં પ્રશ્ન જાગે છે. લોકોના નિસાસાનું ધન એને થોડું પચવાનું હતું. અને એનો ઉત્તર પણ નટુભાનો અંતરઆત્મા જ આપે છે કે, હું શું ઉપાડી જઈ રહ્યો છું? ધન કે ગરીબ માણસોની હાય? જે તેને

અટકાવી દે છે. એની મનઃસ્થિતિ જૂઓ, “ તેને ઘડાને જરા સખતાઈથી પકડ્યો. એની આંખો સામે ગામની સરહદ પર ચાલતું ખાણેત્રું, પોતાનું પરસેવે રેબઝેબ શરીર દયાબાને તાકી રહેલી આંખો, પરબત જેવાઓની મશ્કરીઓ, દયાબાના ફાટી ગયેલા બ્લાઉઝમાંથી દેખાતી ચામડી. આવું કેટલુંય ઉભું રહી ગયું.”(પૃ.૫૦)

આવા વિચારો નટુભાના મનમાં ખળભળાટ મચાવી દે છે. ડુંગરશીએ લોભમાં લૂંટી-લૂંટી ભેગા કરેલા ધનને પણ નટુભા જેવો મહેનતુ ખેડૂત કુદરતથી ડરી, ખરાબ સ્થિતિ, ખાવા પીવાના ફાંફા હોવા છતાં પાછો ઘડો એની એ જ જગ્યાએ દાટી દે છે. નટુભાનું આ કાર્ય તેના વ્યક્તિત્વની ગરિમાને ઘણી ઉપર ઉઠાવી જાય છે. પરિસ્થિતિને આધીન વર્તતું આ પાત્ર વાર્તાનું જીવાતુભૂત પાત્ર છે. જે વાર્તાનું ચાલકબળ બની રહે છે. એનામાં રોષ છે, ગુસ્સો છે, લાચારી છે, તે મહેનતુ છે, સંવેદનશીલ છે, લાગણીશીલ છે અને સ્વાભિમાની પણ છે. આ બધી જ ખાસિયતો આ પાત્રને વાર્તામાં એની ઉપસ્થિતિને વિશેષકર બનાવી આપે છે. એની ક્રિયા- પ્રતિક્રિયા વાર્તાના વિકાસમાં ઘણી જ મહત્ત્વની બની રહે છે. નટુભા દુષ્કાળની ભીંસમાં આવી લાચાર જીવન જીવતો કચ્છી ખેડૂત છે. જેમાં આપણે તળવાસ્તવને પ્રગટ થતું જોઈ શકીએ છીએ. નટુભાની પત્ની દયાબા પણ ખમીરવંતુ સાહસિક પાત્ર છે. પોતાના માવતરને ઘેર તડકોયે ના દેખનાર દયાબા નટુભા જોડે ખભાથી ખભો મિલાવી કામ કરે છે. આજ સુધી જેને તળાવેથી પાણી એ નટુભાએ ભરી આપ્યું છે. એવી દયાબા માટીના ગમેલા ઉપાડવામાં નાનપ નથી રાખતી. વાર્તામાં આવતું આ વર્ણન જૂઓ, “નટુભાએ અડધા ખોદાયેલા ખાડામાં બેઠેલા દયાબા સામે જોયું. દયાબા ચણિયો સંકોરી નિરાંતે બેઠા હતા. કપાળ અને ગાલ પરથી રેલાતો પરસેવો ગરદન પરથી સરી છાતી પર ફેલાઈ જતો હતો. એ અઠવાડિયામાં તડકાએ ગોરી ચામડીને સહેજ ઝાંખી પાડી હતી, છતાં ઘાટીલું શરીર ત્રીસ વર્ષેય મોહક લાગતું હતું.” (પૃ.૫૦) રૂપાળી દયાબા ખાણીત્રામાં નટુભા જોડે માટીના ગમેલા ઉપાડે છે, દિવસભર મહેનત કરે છે. કપરા સમયમાં પતિ સાથે અડીખમ ઊભું રહેતું આ પાત્ર કચ્છની ગ્રામીણ નારી અને એની પતિનિષ્ઠા, ખુમારી, સાહસિકતાનું દ્યોતક બની રહે છે. તો ગામનો આખોબોલો માણસ એવો પરબત એની ઉપસ્થિતિ વાર્તા માટે મહત્ત્વની બની રહે છે.

વાર્તાકારે અહીં જે પાત્રો નિરૂપ્યા છે એ પાત્રો ગ્રામીણ જીવન અને એની નક્કર વાસ્તવિકતાને પ્રગટ કરી આપે છે. ભૂતકાળમાં જાહોજલાલીમાં જીવતો નટુભા, પિયરમાં સુખમાં ઉછરેલી અને ચહેરા પર થાક કે કંટાળા વગર ઉઘાડા પગે પાવડાથી માટીના ગમેલા ભરતી દયાબા દુકાળ અને એની દારુણસ્થિતિને પ્રગટ કરી આપે છે. નટુભા માટે ખરું સોનાનું ઝાડ એવી દયાબા એક રીતે વાર્તામાં આદર્શ પત્નીનું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. વાર્તાકારને વાર્તામાં જે અપેક્ષિત છે એનો પિંડ રચવા માટે અહીં બંને નટુભા અને દયાબાનાં દાંપત્યજીવન એકબીજા માટેની ખરી લાગણી, પ્રેમ અને કાળજીને કલાત્મક રીતે વણી લીધા છે. જે આ પાત્રના વ્યક્તિત્વની ખરી ખુમારીને પ્રગટ કરી આપે છે.

કચ્છ દ્વિભાષી પ્રદેશ છે. જેમાં કચ્છી અને ગુજરાતી પ્રમુખ ભાષા છે. કચ્છમાં બોલાતી ગુજરાતી વિસ્તાર અને શક્તિ પ્રમાણે જુદી-જુદી છે. માવજી મહેશ્વરીની વાર્તાઓમાં મુખ્યત્વે પશ્ચિમ કચ્છનો પરિવેશ છે. જ્યાં મુખ્યત્વે કચ્છી ભાષા બોલાય છે. માવજી મહેશ્વરીની વાર્તાઓમાં કચ્છી છાંટ વાળી ગુજરાતીનો સર્જનાત્મક વિનિયોગ થયો છે. ‘અદ્રશ્ય દીવાલો’ વાર્તાસંગ્રહનાં નિવેદનમાં લેખક નોંધે છે કે, “કચ્છના પરિવેશની વાર્તા તેમાં ગામડાની વાર્તા લખવાનું મને ગમે છે. ગ્રામીણ પાત્રોની ભાષા વાર્તામાં પડકાર ઊભો કરે છે. એ કારણે વાર્તામાં સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ અનિવાર્ય બની રહે છે. અને આટલું કર્યા પછી જ કચ્છની વાર્તા સક્ષમ બની શકે તેમ છે.” (નિવેદન, અદ્રશ્ય દીવાલો) રોજિંદી ભાષાનો સરળ પ્રયોગ વાર્તાની ભાષાને બળકટ બનાવી આપે છે. જે સર્જનાત્મક બનવા પામ્યો છે. ઓછા શબ્દોના લસરકાથી પાત્ર અને પરિવેશની ઘાટી રેખાઓ આંકતા આ સર્જકની ભાષાત્મિક સચોટ છે. અહીં વાર્તા સર્જનાત્મક ગતિપ્રયોગ છે. જેમ કે,

“કુણા તડકાથી ભરાઈ ગયેલા ખાડામાં બે ઢેફા વચ્ચે છાયડો સંતાતો હતો.” (પૃ.૪૬)

“દયાબાના બ્લાઉઝના પાવલી જેવા કાણામાંથી દેખાતી પીઠની ગોરી ચામડી જાણે અંધારીયા ઓરડામાં ચાંદરડું પડતું હતું.” (પૃ.૪૭)

“યુદ્ધ સમાપ્ત થયા પછીની સભ્યતા જેવું વાતાવરણ છવાઈ ગયું.”(પૃ.૫૨)

“ખાણેત્રા પર આંખ આડે આવતા ધુમાડાની પેલે પાર એને અવનવા દ્રશ્યો દેખાયા.”(પૃ.૫૩)

“માટીથી રાજોટાયેલું થાક્યું -પાક્યું ગામ નિંદરમાં સરી પડ્યું હતું.”(પૃ.૫૩)

“એને થયું જાણે હમણાં કપડું ચીરી કોઈ નાગ બહાર આવી ફેણ ચડાવી ફુંકાડા મારતો પોતાની પાછળ દોડવા લાગશે તે એકી ઝાટકે ઉઠ્યો અને સાપના કણાને છુંદતો હોય તેમ બધા વિચારોને છુંદી નાંખ્યા.” “ચુડેલના વાંસા જેવા ખેતરોને જોઈ શું કરશો.”(પૃ.૫૪)

“તેના બારણાની તિરાડોમાંથી પ્રકાશ ડોકિયા કરતો હતો.”(પૃ.૫૪)

“સહેજ ખુલ્લી થઈ ગયેલી સાથળની ગોરી ચામડી પીળા પ્રકાશમાં સોનાની જેમ ચમકતી હતી.”(પૃ.૫૪)

આ ઉદાહરણોમાં આપણે ભાષાની સર્જનાત્મકતાનો સફળ વિનિયોગ અને એની ચમત્કૃતિને તાગી શકીએ છીએ. વાર્તાનો પરિવેશ ગ્રામીણ છે આથી ગ્રામીણ તળભાષાના આછા-પાતળા પ્રયોગ જોવા મળે છે. વાર્તામાં વાર્તાકાર તળબોલીના વધુ લસરકા થકી વાર્તાને વધુ રસપ્રદ બનાવી શકતા. સર્વજ્ઞ કથનકેન્દ્રથી કહેવાયેલી આ વાર્તામાં વાર્તાકારે દેશીશબ્દો પ્રયોજ્યાં છે જેવા કે, ત્રીકમ, પાવડો, ખાણીત્રા, ગમેલા, ઢેફા ચાંદરડું, ચબૂતરો, ખીજડો, સીમ, વાટ, વાડ, ખાટલો, ચોપાડ, મલક, અભાવ, અવગતિયો જે ગ્રામીણ પરિવેશ ને એના પ્રાદેશિક સંદર્ભ સાથે પ્રકટ કરી આપે છે. આ ઉપરાંત વાર્તાકાર અલંકારને પણ સર્જનાત્મક રીતે પ્રયોજે છે. લોહી ઉકાળા કરવા, નાગા કરી મૂકવા જેવા રૂઢિપ્રયોગો તો સુમસામ, ગુમસુમ, હલનચલન ચૂપચાપ, થાક્યું પાક્યું વેરણછેરણ જેવી દ્વિરુક્તિ ધગધગતો, ધગધબાટી, ઝણઝણાટી, ખળભળાટ જેવા શબ્દો ભાષાને વધુ બળકટ બનાવી આપે છે. વાર્તાકારે કચ્છી ગ્રામીણ પરિવેશમાં દેશીજીવન જીવતા ખેડૂત પાત્રોને અનુરૂપ એવી કચ્છી છાંટવાળી ભાષા પ્રયોજી છે. ગ્રામ્યપરિવેશને પ્રગટ કરતી આ ભાષા એટલી જ પ્રસ્તુત બની છે. આ

ગ્રામ્યપરિવેશ સાથે રસાતું આવતું ગદ્ય અને રમતી આવતી ભાષા દ્વારા વાર્તામાં એક ચોક્કસ વાતાવરણ રચાય છે. કચ્છના અંતરિયાળ એવા ભોજાઈ ગામમાં જન્મેલા માવજી મહેશ્વરી વાર્તાઓમાં લોકજીવનનો પોતીકો અનુભવ નિરૂપે છે. એમને નજરે જોયેલો, જીવેલો પરિવેશ એમની વાર્તાઓનું જમા પાસું છે. આ પરિવેશમાં જીવતા તળના લોકો, એમની ભાષા, પરંપરા, મૂલ્યો, સમસ્યાઓ, જીવનરસ તેઓ વાર્તાઓમાં ઉતારી શક્યા છે. આ લેખકે કચ્છના બે સ્વરૂપો જોયા છે. ૨૦મી સદીનું કચ્છ અને આધુનિક કચ્છ. ૨૦૦૧માં ભૂકંપ પછી કચ્છમાં આવેલા ઔદ્યોગિકીકરણની વિઘાતક અસરો અને બદલાતા લોકમાનસને તેમની વાર્તાઓમાં કલાત્મક રીતે તેમણે આલેખ્યા છે. આ ઉપરાંત કચ્છના બદલાયેલા પરિવેશ અને લોકજીવન વાર્તાકારને વ્યતીથ કરી દે છે. જે તેમની વાર્તાઓમાંથી પસાર થતા પામી શકાય છે. કચ્છ અને એના કૃષિજીવનને આલેખતાં આ વાર્તાકારની વાર્તાઓમાં તળવાસ્તવ પ્રત્યક્ષ થાય છે.

પ્રસ્તુત વાર્તામાં ગ્રામીણ કૃષિજીવન એ સાથે દુષ્કાળ જેવી સ્થિતિ અને એની વિઘાતક અસર હેકળ જીવન જીવવા, સતત સંઘર્ષ કરતો નટુભા છે. અહીં દુષ્કાળની સ્થિતિ છે એ સ્થિતિને કારણે બે-બે વર્ષથી જીવનસંઘર્ષ કરતો નટુભા અને એની આંતર-બાહ્ય મન:સ્થિતિને ખૂબ જ કુશળતાથી વાર્તાકારે આલેખી આપી છે. વાર્તામાં પરિવેશ કાર્યસાધક બન્યો છે. “ રાહતકામ પર શોરબકોર વધતો જતો હતો. રોજિંદુ વાતાવરણ જામતું હતું. ગમેલા ત્રિકમ પાવડાના અવાજો ક્યાંક આડા આવતા મૂળિયાં કાપતી કુહાડીઓ, સ્ત્રીઓના તીણા અવાજો, પુરુષોના હાકોટા, ક્યાંક વળી છોકરાઓના ઠેકડાને કારણે એવું સ્થળ જીવંત થવા લાગ્યું હતું. સૂરજ રાસવા ચડી આવ્યો. મિસ્ત્રી હજી આવ્યો ન હતો. નટુભા જય માતાજી કહી દોઢેક ફૂટ ઊંડા ખાડામાં પગ મુક્યો. તેને ઝટપટ આગલા દિવસની ખોદાયેલી માટી બાવળાથી ભેગી કરી. એટલામાં દયાબા આવ્યા.”(પૃ.૪૬)

ઔદ્યોગિકરણને કારણે કચ્છમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ થયો છે. અને એવામાં બે-બે વર્ષથી પડેલા દુષ્કાળે નટુભા જેવા અનેક ખેડૂતોની હાલત બગાડી નાખી છે. ત્યારે જાહેરમાં જીવન જીવેલા નટુભાને પત્ની દયાબાને

ખાડા ખોદવાનો વખત આવે છે. પ્રદેશની તાસીર બદલાતા એમાં થતો વિકાસ સામાન્ય માણસોના જીવનમાં કેવો બદલાવ લાવે છે તે પણ અહીં પ્રગટ્યું છે. એમાંય આખો દિવસ ખાડા ખોદી-ખોદી પરસેવો વહવતા કાળીમજૂરી કરતા આ લોકોને બસો-ત્રણસો રૂપિયા મહેનતાણું મળે છે. એટલે કે એક પ્રકારે આ લોકોનું આર્થિક શોષણ પણ કરવામાં આવે છે. પણ વખતના માર્યા લાચાર એવા આ લોકો પાસે બીજો કોઈ વિકલ્પ જ નથી, જે તેમની ભૂખને સંતોષે. વાર્તાનું કથાવસ્તુ કચ્છના ગ્રામીણ પરિવેશમાં શ્વસતા ખેડૂત પરિવારનું છે. જેના બાપુ ગામના ટીલોત હતાં એવો નટુભા વખાનો માર્યો આજે ખાણેત્રાએ ખાડા ખોદવા જોતરાઈ જાય છે. કારણ કે વખત જ એવો આવ્યો છે. એ કહે છે મારો વાલો ભગવાને ભલભલાને વેતરવા બેઠો છે. અહીં નટુભાને ડુંગરશી વાણિયાએ દાટેલુ સોનાનાં ધનથી ભરેલો ઘડો મળી જાય છે. પણ પરિવાર વિશે મનમાં એક પછી એક આવતા નમાલા વિચારો એને ખડભડાવી મૂકે છે. અને તે થરથરી ઊઠે છે. હક્કાબક્કા થઈ જતો તે ઘડો પાછો એજ જગ્યાએ દાટી દે છે. એનું સ્વાભિમાન એ જ એની મિલકત બની રહે છે. બીજાની મિલકત પર હાથ ન મારતો નટુભા કચ્છના આ ગ્રામીણ લોકમાનસને અહીં પ્રત્યક્ષ કરી આપે છે. જે પ્રાદેશિકતાને ઉજાગર કરી આપે છે.

અહીં જે પાત્રસૃષ્ટિ આવેખવામાં આવી છે તે ગ્રામીણ પરિવેશ સાથે સંકળાયેલી છે. નટુભા, દયાભા, પરવત જેવા પાત્રો અને એમના વ્યવહારો પ્રાદેશિક સંદર્ભ ઉભો કરી આપે છે. જે તળવાસ્તવને આબેહૂબ પ્રગટાવી આપે છે. નટુભા જેવા જાહેરમાં જીવેલા દરબારની પરબત જેવા કે જે એક સમયે બાપુ બાપુ કહેતા આગળ-પાછળ ફરતા હતા તે અત્યારે ગામમાં પહોળા પહોળા ફરે છે અને નટુભાની મશ્કરી ઉડાડે છે. જે પ્રાદેશિક લોકમાનસને પ્રગટ કરી આપે છે. નટુભા એની મહેનત પ્રાદેશિક કચ્છી માંડુની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ અને એના જીવનસંઘર્ષને પ્રત્યક્ષ કરી આપે છે. માટીના ઢગને જોઈ ઠરી જતો, માટીના ઢગ પર ગુસ્સો કાઢતો, પત્ની દયાબાની ચિંતા કરતો, પાંચ ફૂટિયા મિસ્ત્રીને સાહેબ કહેતા અચકાતો, પોતાના ભવ્ય ભૂતકાળને યાદ કરીને નિસાસા નાંખતો, દિવાસ્વખો જોતો, અને અંતે ધન ભરેલો ઘડો પાછો દાંટી આવતો નટુભા એ આ પ્રદેશના માણસ એના સ્વભાવ, પ્રમાણિકતાને પ્રગટાવી આપે છે. તો નટુભા સાથે એના ના કહેવા છતાં ખાડા ખોદવા

જોતરાતી દયાબા એ આ પ્રદેશની સ્ત્રી એની ખમીરતા, સાહસિકતાને અને પતિનિષ્ઠાને પ્રગટ કરી આપે છે. દયાબાએ પોતાના માવતરના ઘરે ક્યારેય તડકોએ નથી જોયો એ નટુભા સાથે ધૂમ તડકામાં માટીના ગમેલા હસતાં મોઢે ઉપાડી રહી છે. જ્યાં પ્રદેશની મહેનતુ સ્ત્રીને અને એના વ્યક્તિત્વને ચરિતાર્થ કરી આપે છે. તો પરબત પણ ગ્રામીણ લોકમાનસ, સ્વભાવને રજૂ કરતું પ્રાદેશિક પાત્ર બની રહે છે. વાર્તાનું કથાનક ગ્રામીણ ખેડુજીવનને સ્પષ્ટ કરે છે. આથી પાત્ર નિરૂપણ પણ આવા ગ્રામીણ પરિવેશનું જ છે. વાર્તામાં પ્રયોજાયેલી ભાષા કચ્છી છાંટવાળી છે. અહીં વાર્તાકારે એક જ બોલી પ્રયોજી નથી પરંતુ ગુજરાતી અને કચ્છ સાથે મિશ્રિત ગુજરાતી ભાષા પ્રયોજી છે જે સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિ રૂપે આપણી સમક્ષ પ્રગટે છે. એકાદ નમૂનો જોઈએ તો, “અહીં તો જે કોઈ ખાડે આવે તે બળતરા દઈને હાલ્યો જાય. મેં તો કેટલું દયાને કીધું કે તારાથી બારે ન નીકળાય આખું ગામ હશી કરશે પણ એય નોખી માટીની બનેલી છે. વિફરી બેઠી. અને હવે અમે નવતર મનેખ હોઈએ તેમ માણસો જોયા કરે છે. કેટલાક તો મારા વા’લા દયા ખાય. કાલે ઓલ્યો ખીમો મેઘવાળ કહે- અરે બાપુ કેવો કાળ આયો છે. તમારા જેવા છત્રી બચ્યાને અમારા જેવા મૂડી માણસો વચ્ચે તડકામાં શેકાવું પડે છે.”(પૃ.૫૦)

તો ખાણેત્રા, માટીના ઢગ, મજૂર સ્ત્રીઓના ટોળા, એમના ધૂળ માટીથી ખરડાયેલા શરીર, અડધા-પડધા ખોદાયેલા ખાડા, માટીના ગમેલા, પરસેવે રેબઝેબ શરીર, ગામનો ચોક, ચબૂતરો, મોટુંમસ ઘર, ખાલીખમ્મ ખેતર, વણખોદાયેલી માટી, ધૂળ,ખમીસ, ચુડેલના વાંસા જેવા ખેતરો, ખેતરના શેઠા સૂકાભઠ્ઠ ખેતર, ખીજડો પથ્થરની ઊંચી વાડ, ગામની વાટ, ખેતરની આસપાસ ફેલાયેલી ઉજ્જડતા, ખાટલો, ચોપાસ, મનેખ, ચણિયો ઘરના ઓટલા, માટીથી રાજોટાયેલું થાક્યું-પાક્યું ગામ, દુકાળિયો મલક, કોશ, ઢાંકણી, બાયડી, લોકોના નિસાસાનું ધન, ગરીબ માણસોની હાય, દયાબાની ગોરી ચામડી, ફેણ ચડાવી ફૂંફાડા મારતો સાપ, ખેતરની ટેકરી, ભયનું લખલખું, કાંઠા પર ત્રોફાવેલ ત્રિશૂળ, સાપનો કણો, બારણાની તિરાડ, પેટનો ટાઢો શેરડો, સોનાનું ઝાડ જેવા શબ્દો અને વર્ણનો આગવો પ્રાદેશિક સંદર્ભ ઊભો કરી આપે છે. કચ્છપ્રદેશ એની ભૌગોલિક વિષમતાઓ એમાં બે-બે વર્ષ સુધી પડેલો દુકાળ જેને અહીંના લોકોને કાળીમજૂરી કરવા મજબૂર કરી દીધા છે. આ વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ

પ્રદેશવિશેષને પ્રગટ કરી આપે છે. નટુભા જેવા ટીલાતનો દીકરો પણ પત્ની સાથે ખાડા ખોદવા જવા મજબૂર બન્યો છે. માટીના ગમેલા ઉપાડતી દરબારની પત્ની દયાબા એનું સંઘર્ષમય જીવન એ ઉપરાંત ભૂખ, ખાવા-પીવાના ફાફા હોવા છતાં બીજાની મિલકતને ન લેતો નટુભા પ્રદેશ અને એના માનવીના વ્યક્તિત્વની ગરિમાની ખરી અભિવ્યક્ત બને છે. ખાણીત્રા પર ખાડા ખોદતું અઢળક લોકજન, એમની અવરજવર, સ્ત્રીઓના તીણા અવાજો, પુરુષોના હાકોટા, છોકરાઓના ભેકડા આ શુષ્ક એવા સ્થળને જીવનતા બક્ષી એક આગવો પ્રાદેશિક સંદર્ભ ઉભો કરી આપે છે.

માણસ માણસને ખાય એવો દુકાળનો કપરોકાળ એમાં જીવન જીવવા મથામણ કરતું નટુભાને દયાબા દંપતિ અને એમની સાથે જોડાયેલા આખી ઘટના કચ્છ અને એના તળવાસ્તવને પ્રગટ કરી આપે છે. કચ્છનું પ્રાદેશિક ખાનપાન, લોકવ્યવહાર, જનસ્વભાવ, પોશાક, વ્યસનો, રહેણીકરણી, ગ્રામીણજીવન, શ્રદ્ધા, માન્યતા કૃષિજીવન, ખેતર આસપાસનું વાતાવરણ વાર્તામાં પ્રાદેશિકતાને જીવંત કરી આપે છે. વાર્તાકારે ગ્રામીણ પરિવેશનું આલેખન કર્યું છે એ જૂઓ: “ધીમે ધીમે અજવાળી તેરસનો ચંદ્ર આકાશની વચ્ચોવચ્ચ આવી ગયો. માટીથી રજોટાયેલું થાક્યુંપાક્યું ગામ નિંદરમાં સરી પડ્યું હતું. નટુભા ચોર પગલે ગામથી દૂર આવી ગયો હતો. તેને શ્વાસ થંભાવી આસપાસ જોયું. સીમ પર રાત્રીનો અનેરો જાદુ છવાયેલો હતો. દુકાળિયા મલકમાંથી જાનવરોય હિજરત કરી ગયા હતા. ક્યાંયથી કશો સંચાર કાને પડતો ન હતો. આખી સીમ દૂધમલ ચાંદનીમાં નહાઈ રહી હતી.” (પૃ.૫૨) સર્જનાત્મક ગદ્ય દ્વારા પ્રાદેશિક પરિવેશ અને વાર્તામાં એની પ્રસ્તુતતા વાર્તાકારે આમ ઉભય અહીં પ્રત્યક્ષ કરી આપ્યાં છે.

આમ, અહીં કચ્છ પ્રદેશના ગ્રામીણ ખેડૂત પરિવારનું જીવન, દુષ્કાળની સ્થિતિ સામેનો સંઘર્ષ, રોજીરોટી માટે ખાનદાની હોવા છતાં આજીવિકા માટે માન-સ્વમાન બધું મૂકી કાળી મજૂરી કરવું, પરવત જેવા લોકોની મશ્કરી, એમ કચ્છના ખેડૂતનું સંઘર્ષમય અને પ્રામાણિક જીવન એને ચરિતાર્થ કરતી સબળ પાત્રસૃષ્ટિ એવી જ

કચ્છના લોકજનોની બોલી આ પ્રદેશના લોકજીવન, સંસ્કાર રહેણીકરણી, પોશાક, ખાનપાન, શ્રદ્ધા, માન્યતા, માન-સ્વાભિમાન, વ્યવસાય આ બધા જ તત્ત્વો વાર્તાને ઘડવામાં અને વિકસાવવામાં ઘણા જ ઉપકારક બની રહ્યાં છે. જે પ્રાદેશિક બન્યા છે. કચ્છપ્રદેશ એનો ઇતિહાસ, એની ભૌગોલિક લાક્ષણિકતાઓ વિશેષો લોકજીવન, લોકસંસ્કૃતિ અને સમસ્યાઓનો અનુભવની વાર્તાઓમાં ઠેર-ઠેર અનુભવાય છે. જે પ્રદેશ પ્રીતિને પ્રગટાવી આપે છે. દુષ્કાળ જેવી પ્રાદેશિક સમસ્યાને લક્ષમાં રાખી વાર્તાકાર માવજી મહેશ્વરીએ કચ્છના કૃષિજીવન અને તેના માનવીય સંવેદનો, જીવનસંઘર્ષ અને જીવનમૂલ્યોને અહીં કલાત્મક રીતે આલેખી આપ્યાં છે. જેમાંથી આપણે પ્રાદેશિક વિશેષતાઓને પામી શકીએ છીએ.

૬.૬ પલટાતો પવન - માવજી મહેશ્વરી

વ્યવસાયે શિક્ષક એવા માવજી મહેશ્વરી ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યમાં પોંખાયેલા વાર્તાકાર છે. કચ્છ એના લોકજીવન, ભાષા, સંગીતના ખરા અભ્યાસુ એવા આ વાર્તાકારે તેમની વાર્તાઓમાં ગ્રામ્ય વાસ્તવિકતા પરિવેશ, ભાષા, પરંપરા, મૂલ્યો અને સમસ્યા જીવનરસને ઉતારી આપ્યો છે. ૨૦૦૧માં કચ્છમાં આવેલા ભૂકંપ પછી કચ્છમાં આવેલા ઔદ્યોગિકીકરણની વિઘાતક અસરો અને બદલાતા જતા લોકમાનસની નમૂનેદાર વાર્તાઓ એમની પાસેથી મળે છે. વાર્તાઓમાં કૃષિજીવન, સામાન્ય જનનો સંઘર્ષ, જીવનરસથી છાલોછલ પાત્રો, અનુભવજન્ય ભાષા, જીવનલક્ષિતા, વાસ્તવિક પાત્રસૃષ્ટિ આ બધા જ લક્ષણો એમની વાર્તાઓને વધુ આકર્ષક અને રસપ્રદ બનાવે છે. એમની પાસેથી અત્યાર સુધી કુલ નવ વાર્તાસંગ્રહો મળ્યાં છે. જેમાં ‘અદ્રશ્ય દિવાલો’ ‘પવન’ ‘ખોવાઈ ગયેલું ગામ’ ‘ઝુરાપો’ ટૂંકીવાર્તાના સંગ્રહો, ‘વિજોગ’ લાંબી ટૂંકીવાર્તાનો સંગ્રહ તો ‘સરપ્રાઈઝ’ અને ‘ધુમ્મસ’ એ લોકભોગ્ય વાર્તાસંગ્રહો છે. ભાતીગળ જીવન, માનવીય ભાવનાઓ, લોકજીવનની સંવેદના, પોતાના વતન કચ્છ સાથેનું મમત્વ, ખેતી, બદલાયેલા કચ્છનું ગ્રામ્યજીવન, ગ્રામીણ પાત્રસૃષ્ટિ, ભાષાનો

સર્જનાત્મક વિનિયોગ કરતા આ વાર્તાકારના ‘ખોવાઈ ગયેલું ગામ’ વાર્તાસંગ્રહમાંથી ‘પલટાતો પવન’ વાર્તામાં પ્રાદેશિકતાને ઉજાગર કરનારા તત્ત્વોને તપાસી મારો અભ્યાસ અહીં રજૂ કરું છું.

‘ખોવાઈ ગયેલું ગામ’ વાર્તાસંગ્રહ પ્રગટ થાય છે ત્યારે કચ્છ ધરમૂળથી બદલાઈ ગયું હતું. અને આ વાર્તાસંગ્રહમાં માવજી મહેશ્વરી આ બદલાયેલા કચ્છનો ચહેરો ઉપસાવી આપે છે. અહીં વિકાસની દોટમાં સામેલ થયેલા માણસની વેદના, લાચારી, અવદશા, કુંઠા તાદશ થઈ છે. વાર્તાસંગ્રહના નિવેદનમાં લેખક લખે છે, “ અઢી દાયકા બાદ જ્યારે ફરી કૃષિજગતની વાર્તા લખું છું ત્યારે અકળ અજંપો ઘેરી વળે છે. હું ખોવાઈ ગયેલા, ખોવાતા જતાં ગામોને વિષાદભરી નજરે જોઈ રહું છું, આ નિયતિનો ખેલ છે, પણ એની અસરથી મોં ફેરવી લેવાનું મને ન પાલવે.”૩

‘પલટાતો પવન’ કચ્છના બદલાઈ ગયેલા સામાજિક વાતાવરણ, ભાંગી પડેલા મૂલ્યો સામે ઝઝૂમીને હારી પડતાં, ઝૂંકી જતા દાનસંગની કણ્ણકથા છે. ટૂકોની લાંબી હાર વચ્ચે ફસાયેલો ગાડાખેડુ દાનસંગ વાસ્તવમાં તો વર્તમાનની કણ્ણતાનું ચિત્ર છે. વાર્તાનાયક દાનસંગને પણ ખબર છે કે નહીં ટકી શકાય પણ તે ટકી રહેવા પ્રયત્ન કરે છે. તે બદલાઈ ગયેલી હવા, ગામ, લોકો, ખેતરને માત્ર જોઈ રહે છે. પવન પલટાયો છે એ હકીકતે તે જાણે છે. પાવરપ્લાન્ટ તરફ જવાનો રસ્તો પહોળો બની રહ્યો હોવાથી રોજ ટ્રાફિક જામ થાય છે. દાનસંગ રોજ એ રસ્તે ખેતરે જતો અને રોજ ટૂકોના ટ્રાફિક વચ્ચે તેનું ગાડું અટવાઈ જતું. દાનસંગને ટ્રાફિકમાં અટવાયેલો જોઈને જમીનનો દલાલ વસંત તેની પાસે આવીને રોજની જેમ ખેતર વેચી નાખવા સમજાવે છે. તે દાનસંગને કહે છે: “હવે પવન ફર્યો છે મોકાનો લાભ લઈ લે. આ તો કંપનીઓ છે. એમની તાકાત સામે આપણે કંઈ નથી. એ કંઈ પણ કરી શકે છે એટલામાં સમજી જા. જે લોકોએ જમીનો વેચી દીધી એ શું મુખાં હતા ? તારું ખેતર તને આપી આપીને શું આપવાનું હતું? આ નપાણિયા મુલકમાં ખેતીના ભરોસે ન રહેવાય ભાઈ, તને ગણતરી આવડે છે ? તારા ખેતરના ત્રણ કરોડ આવે, ત્રણ કરોડ સમજયો?(પૃ.૪૧)

ખટારા વચ્ચે ફસાયેલા દાનસંગનું મન ભાંગવા લાગે છે. દીકરો પણ તેને હવે આ ઝંઝટ છોડો એમ કહે છે. બધી બાજુથી એકલો પડી ગયેલો દાનસંગ બદલાઈ ગયેલા વાસ્તવને સ્વીકારી શકતો નથી. દાનસંગનો અંતરઆત્મા પણ તેને સમાધાન કરી લેવા કહે છે. તેને લાગે છે કે સામેથી આવતા વેગવાન પવન સામે ટકી શકાય નહીં. ખેતર સાથેનું જોડાણ, દાનસંગનો મનોસંઘર્ષ અંતે વસંતને સાંજે ઘરે આવવાનું કહેતા દાનસંગનો જીવ નીકળી જાય એવી સ્થિતિ થઈ જાય છે. ત્યાં જ થોડી વારમાં ટ્રાફિક ખુલે છે. ધીમે ધીમે આગળ સરતું ગાડું મુખ્ય રસ્તા પર આવે છે. દાનસંગ પાછળ આવી રહેલી ટૂકોને રસ્તો આપી દે છે તેનું આ વર્તન ઘણું સૂચક બની રહે છે. દાનસંગની લાચારી એ બદલાયેલા સામાજિક માળખાની નીપજ છે. તો મનોસંઘર્ષ અનુભવતો દાનસંગ એનું પરિવર્તન અને ખેતર વેચવાની તૈયારી એ કરુણતા છે. તે હારી જાય છે. અને તેમાં તેના જેવા સેંકડો હારેલા ખેડૂતોનાં ભોગે આ કંપનીઓ ચાલે છે.

પાવરપ્લાન્ટની આસપાસ હવે દાનસંગના જ ખેતરો બચ્યાં છે. અહીં ખેડૂતવર્ગની ઓળખ ભૂંસવાની શરૂઆતી અસર ઝીલાઈ છે. કચ્છમાં કંપનીઓ, બંદરો, પવનચક્કીઓ, આ બધા ઔદ્યોગિક વિકાસને લીધે દાનસંગ જેવા કેટલાય માટીઘેલા ખેડૂતોને પોતાની માટીની સાથોસાથ પોતાની આગવી પરંપરા, મૂલ્યો અને પરિવારથી વિખૂટાં પાડી દીધા. આ કચ્છની વાસ્તવિક સ્થિતિનું આબેહૂબ આલેખન આ વાર્તામાં થયું છે. ઉદ્યોગ આવતાં જ પવન પલટાય છે. જેને કારણે ગામને, પરિવાર, ધરમૂળથી પલટાય છે અને આ જોઈ આઘાત પામતાં કચ્છી માંડુનું વાસ્તવિક સંવેદન વાર્તામાં ઝીલાયું છે. વાર્તાકારે અહીં જે પાત્રસૃષ્ટિ સર્જી છે એ કૃષિજીવન સાથે નિસબત રાખે છે. અહીં પાત્રોના આંતર-બાહ્ય સંઘર્ષો, એમની પીડા અને વેદનાયુક્ત છબી ઝીલાઈ છે. ‘અદ્રશ્ય દીવાલો’ વાર્તાસંગ્રહના નિવેદનમાં લેખક નોંધે છે કે, “કચ્છના પરિવેશની વાર્તા, તેમાંય ગામડાની વાર્તા લખવાનું ગમે છે. ગ્રામીણ પાત્રોની ભાષા વાર્તામાં પડકાર ઊભો કરે છે એ કારણે વાર્તામાં સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણો અનિવાર્ય બની રહે છે. અને આટલું કર્યા પછી જ કચ્છની વાર્તા સક્ષમ બની શકે તેમ છે.” ૪

અહીં ખેડૂતનું પોતાની ભૂમિ સાથેનું ખરું સંવેદન છે. અન્યો માટે જે માત્ર એક ધરતીનો ટુકડો હશે એવો એ ટુકડો દાનસંગ જેવા ખેડુના જીવનમાં શું મહત્વ ધરાવે છે એ વસ્તુને આલેખી વાર્તાકારે કૃષિનો પણ એક રીતે તો મહિમા કર્યો છે. ભૂકંપ પછીના પલટાતા જતા સમયમાં કચ્છના ખેડૂની વ્યથા અને સંઘર્ષને તથા પોતાના વડવાઓ તરફથી મળેલી જમીન સાથેનું સાચું જોડાણ અને એની વાસ્તવિકતા વાર્તાનું કેદ્રબિંદુ છે. આ પરિસ્થિતિનું ઘોતક પાત્ર છે દાનસંગ. કચ્છના ગ્રામીણ પરિવેશમાં શ્વસતું આ પાત્ર વાર્તાનું ચાલકબળ છે. ભૂકંપ પછી કચ્છની હવા બદલાઈ ગઈ છે જે જમીનો કોઈ પાણીના મોલે પણ લેવા તૈયાર નહોતાં એ ઔદ્યોગિકીકરણને કારણે લાખો કરોડોમાં વેચાય છે. અને આથી જ કચ્છમાં જમીનો વેચવાની હોડ લાગે છે. એ વિસ્તારમાં માત્ર દાનસંગની જમીન ખેડાતી હતી બાકીની બધી જમીનો વેચાઈ ગઈ હતી. આથી વસંત જેવા ભરાડી દાનસંગને જમીન વેચવા સમજાવતાં પરંતુ દાનસંગ એકનો બે નહોતો થતો. આ ખેતર સાથેનો એનો સંવેદનાતંતુ એટલો ગાઢ છે કે એ અંદરને અંદર વલોવાયા કરે છે. પણ છેલ્લા કેટલાય સમયથી વસંત સાથે સહમત થતો નથી. ગણતરી બહારનો માણસ એવો દાનસંગ ભજનીક તરીકે ઓળખાય છે. સૂરીલકંઠી તે ગામના અસ્થાનો એ ભજનો ગાવા જતો. આખું ગામ બદલાઈ ગયું છે પણ દાનસંગ ત્યાંનો ત્યાં જ છે. મોટો દીકરો પરણીને જુદો થઈ ગયો છે. નાનો દીકરો અધકચરા ભણતરને રંગે ચઢી દિવસ ઉગેને બાઈક લઈને નીકળી પડે છે. ખેતર સાથેનો દાનસંગનો લગાવ-સંવેદન જૂઓ, “બંધ આંખો સામે સાડા સાત એકરના પટ્ટામાં લહેરાતો મોલ આવીને ઉભો રહી ગયો. તે સાથે દેખાયા અડવાણે પગે ફરતા પોતાના બાપુ. ખીજડા હેઠે ચા બનાવતી બા, ખેતરમાં દોડાદોડી કરતા પોતાના નાના છોકરા અને રમતિયાળ સ્વભાવની યુવાન પત્ની. ગમી જાય, આંખ ખોલવાનું મન ન થાય એવું એ દશ્ય હતું.” (પૃ.૪૪) આ દશ્યો વિશે વિચારી તે પોતાની જાતને જ પ્રશ્ન કરે છે, “ આ બધા દશ્યોને મારી આંખમાંથી કાઢી મુકું? કેટલું કાઢું? ક્યાં ક્યાંથી છૂટા પાડું? મારી અંદર બેસી ગયેલા મારા ખેતરને, મારા ભગાડિયાને અળગો કરું તો કઈ રીતે કરું ! એની માટી, એ માટીના ભાતભાતના રંગને ભૂલી જાઉં ? ઈચ્છા તો

એવી હતી કે મારી આંખો એક ખીજડા હેઠે જ મીંચાય. જેની ડાળમાં ઝોળી બાંધી મારી બા એ મને હિંચોળ્યો છે. ભગાડિયો તો મારી પોતાની માટી છે. મારી જાત છે. હું મારી જાતને વેચું? (૫૪૪)

પોતાની જમીન સાથે ખેડૂતનું મમત્વ એનું ભાવસંવેદન દાનસંગના પાત્રમાં પ્રગટે છે. એક તરફ દાનસંગને ખેતર સાથે ખરું જોડાણ છે તો બીજી તરફ ઔદ્યોગિક વિકાસ અને એના રંગે રંગાઈ પોતાની આસપાસના જ લોકો કે જેઓ જમીનો વેચી લાખોપતિ બની ગયા એમની જીવનશૈલી સામે સગવડો વગરનું એ જ જૂનું મકાન, ચોમાસામાં આંગણામાં ભરાતું પાણી, અવારનવાર ઉભી રહેતી નાણાની તંગી, એક સમયે ખાવાના વાંધા હતા એવા લોકો પાસે પૈસા માગવા જવું પડતું ઉપરાંત પત્ની, પુત્ર પોતાને મૂરખ સમજે છે, આ બધી જ પરિસ્થિતિઓ દાનસંગને હળભળાવી મુકે છે. સતત આંતરબાહ્ય સંઘર્ષમાં ફસાયેલો તે પોતાની જાત સાથે સમાધાન સાધે છે. વાર્તાના આરંભમાં જ ટૂકોના ટ્રાફિકમાં ગાડું લઈ ફસાતો દાનસંગ, ઘડપણના ઉંબરે ઊભેલો દાનસંગ “ સાલ્લુ આજે બધાયનો છુટકારો કરી નાખું તો ? ઘરવાળીનો છોકરાનો, બળદોનો, ગામનો, વસંતનો અને હુંય છૂટો થાઉં.” એમ વિચારી વસંતને હાંક મારી સાંજે ઘરે આવવા કહે છે. દાનસંગએ ઔદ્યોગિક વિકાસમાં પોતાની જમીનને વેચી લેર કરતાં ખેડૂતો સામે પોતાના વડવાઓની જમીનને સાચવવા સંઘર્ષ કરતું પાત્ર છે. આ સંઘર્ષ આંતર-બાહ્ય રીતે ચાલ્યાં કરે છે. દાનસંગને મન પોતાના વડવાઓની જે જમીન સાથે મીઠી યાદો જોડાયેલી છે જે મીઠા સંસ્મરણો જોડાયેલા છે એની કિંમત ઘણી છે. તો સામે પત્ની, પુત્રને મન એ ભાવસંવેદનનું કોઈ મૂલ્ય નથી. આમ સતત વાર્તાના આરંભથી જ સંઘર્ષ કરતું આ પાત્ર કચ્છના ખેડૂત અને બદલાયેલા કચ્છની અસર તળે, બદલાયેલા પરિવેશને જીવંત કરી આપતું પાત્ર બની રહે છે.

બદલાઈ ગયેલી હવા ગામ લોકોને ખેતરોને જોતો દાનસંગ પલટાયેલા પવનની ગતિને તાગી ગયો છે તે આખરે હારી જાય છે. સમાજ તેમજ પરિવાર સામે અને પોતાની જાત સાથે સમાધાન સાધીને જમીન વેચવા તૈયાર થઈ જાય છે. જમીનનું બજારમૂલ્ય હોઈ શકે જ્યારે જગતના તાતને મન ધન ઉગાડી આપતી ધરતીમાં છે

એવી માને વેચવાની વાત સાચો ખેડૂત કેમ કરી શકે? કેમ સહી શકે? પરંતુ બજારવાદમાં ભયંકર તાકાત છે અને આ તાકાત જ દાનસંગને મજબૂર કરે છે. અંતે જેને ગણતરીઓ નથી આવડતી એવો દાનસંગ ત્રણ કરોડ જેવી માતબાર રકમ સામે ઘૂંટણીયે પડી જાય છે. આમ અહીં દાનસંગ કચ્છનો ખેડૂત એની વેદનાયુક્ત સ્થિતિ એના જીવનવાસ્તવ, વ્યક્તિત્વને ઉજાગર કરી આપતું વિસ્મરણીય આ પાત્ર બની રહે છે.

વસંત જેવા ભરાડીઓને જ આ જમીનો વેચાવડાવી અને સીમમાં આવવા જવાના રસ્તા બંધ થયા એમ કહેવા વિચારતો તે અંતે વસંત પાસે જ જાય છે. દાનસંગ જેવા બદલાયેલી કચ્છની હવામાં કંઈ કેટલાય ખેડૂતો જમીનો સાથેની સંવેદના, જોડાણને ખતમ કરી જમીનો વેચી પરવારી ગયા. ઊંચીઊંચી ચીમનીઓ કંઈ કેટલાયની જમીનો ભરખી ગઈ. એમાંનો જ એક દાનસંગ બની રહે છે. અહીં વાર્તાકારે દાનસંગ અને એની સ્થિતિ દ્વારા કચ્છના વાસ્તવિક ચિત્રને આલેખ્યું છે જે કચ્છના ગ્રામ્ય પરિવેશમાં શ્વસતા ખેડૂતની વેદના-વ્યથાને પણ પ્રત્યક્ષ કરી આપે છે. કંપનીઓ આવવાથી પોતાની જમીનો સાથેના તૂટતો નાતો એ માટે પોતાની જાત સાથે સતત સંઘર્ષ કરતો ખેડૂત દાનસંગ અને એનો પોતાની માટી સાથેનો લગાવ રસપ્રદ બન્યા છે. ખટારાના હોર્નની ચીડ રાખતો અને હોર્નના અવાજો વચ્ચે ઘેરાયેલો દાનસંગ અકળાતો, મનોમન ડ્રાઇવરોને ગાળો દેતો દાનસંગ જમીન વેચવા તૈયાર ન થતો હોય એવો અડીયેલ દાનસંગ, ઘર પરિવાર તરફથી ઉપેક્ષા પામતો પોતાના અતિથને મમળાવતો, પોતાના ભગાડિયા ખેતર સાથે જોડાયેલા સંસ્મરણોને વાગોળતો અને અંતે પોતાની જાત સાથે સમાધાન કરતો દાનસંગ અને એનું વ્યક્તિત્વના કચ્છના ખેડૂત અને એની નગ્ન વાસ્તવિકતાને પ્રગટાવી આપે છે. કંપનીઓ આવતા જ કચ્છ અને એની હવા બદલાય છે અને આ બદલાયેલી હવામાં કચ્છના ખેડૂતનો જીવ કેવો રૂંધાય છે. એની તાંત્રિક પ્રત્યક્ષીકરણ આપણે દાનસંગના પાત્રા લેખનમાં અનુભવી શકીએ.

વસંત પણ ઘણું અગત્યનું પાત્ર બની રહે છે. વસંત મૂળ ખેતરના સાટા સોદા કરાવનાર ભરાડી છે. જેને ગામ ભંગારીયો પણ કહે છે. પણ પોતાના અસલ સ્વભાવનો ઉપયોગ કરી પાવરપ્લાન્ટ માટે જમીનો વેચાવી

લાખોનાં ભાવ અપાવી તે પણ પૈસાદાર બની ગયો. તે દાનસંગ આગળ એના અતિથ અને ભવિષ્યના ચિત્રોને રજૂ કરી આપે છે. જ્યાં આપણે આ પાત્રની હોંશિયારીને પણ તાગી શકીએ છીએ. એને પોતાને દાનસંગનું ખેતર વેચાવડાવવામાં રસ છે કારણ કે દાનસંગનું ખેતર પાવરપ્લાન્ટની નજીક હતું. તેનો સાડા સાત એકરનો પટ્ટો પાવરપ્લાન્ટના વિસ્તારમાં નોખો પડી જતો હતો. તે દાનસંગને જમીન વેચવા સમજાવે છે, “તને કંઈ વિચાર આવે છે, એક એકરના ચાલીસ લાખ એટલે કેટલા રૂપિયા થાય ? તું ને તારા છોકરાં બેઠે બેઠે ખાશો તોય નહીં ખૂટે. તારા અને મારા બાપા પાસે બળદિયાના પૂંછડાં મરડવા સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો નહોતો.. એ વખત જુદો હતો હવે પવન ફર્યો છે. મોકાનો લાભ લઈ લે.” (પૃ.૪૧) અહીં વસંતનું બુદ્ધિચાતુર્ય અને એના નોખા વ્યક્તિત્વને પ્રગટ થતું જોઈ શકાય છે. આખરે દાનસંગને તે મનાવી પણ લે છે. ત્યાં આપણે જમીનોના સોદાગર તરીકેની એની ફાવટથી પણ પરિચિત થઈ શકીએ છીએ. આમ વાર્તામાં પાત્રનિરૂપણ વાસ્તવને આલેખી આપે છે. જેમાં આપણે વાર્તાકારની આગવી શૈલીથી પણ પરિચિત થઈ શકીએ છીએ. સર્વજ્ઞ કથનકેન્દ્રથી કહેવાયેલી આ વાર્તાની ભાષાની વાત કરવામાં આવે તો અહીં પ્રયોજાયેલી ભાષામાં સર્જનાત્મકતા અને દેશીયતા પ્રત્યક્ષ થાય છે. અહીં કહેવતો, રૂઢિપ્રયોગોનો પ્રયોગ સાથે દેશીશબ્દો અને એની વસ્તુને અનુરૂપ એવી પ્રસ્તુતતા ઘણી ઉપકારક બની છે. રાસ, અડબોટ, ધુમાડો, વડ, ચકા, ખેડ, વોકડો ઝમેલો, ડચકારો, ડચકારો, કાકરીના ગંજ, ભરાડી, ગાડાની પીંજણી, અડિયલ, નપાણીયો મુલક, અધકચરા મુંઝારો, ગવૈયા, ચાબખા, જોતરા, મોલ, ખીજડો, ઢેખાળો, કતાર જેવા શબ્દો તો, વાટ જોઈ રહેવી, સળ પડવો ચોમાસા વીતી જવા, ઘોડાપૂર ઓસરી જવા, મોં પર પીડાના ચાસ પડવા, હોઠ ખેંચાઈ જવા, જીવમાં જીવ આવવો રૂઢિપ્રયોગો સામાપૂરે ક્યાં સુધી તરવું, ભેખડ પર પાછલા ભાગે ચાલવું જેવી કહેવતો, તો અહીં પ્રયોજાયેલા અંગ્રેજી શબ્દો ટ્રક, ડ્રાઇવર, ફેન્સીંગ પાવરપ્લાન્ટ, હોર્ન, ફેક્ટરી, ગોગલ્સ, હાર્મોનિયમ, ટેપ રેકોર્ડર, હોટલ, મોબાઈલ, ફોન, ફોનની રીંગ, ટાયર, ટ્રાફિક, આકર્ષક બની રહે છે. આ ઉપરાંત વાર્તામાં અલંકારયુક્ત ભાષાભિવ્યક્તિ દ્વારા સર્જકે વાર્તાની ભાષાને વધુ આકર્ષક બનાવી આપી છે, જેમ કે, “પાવરપ્લાન્ટની ચીમનીઓમાંથી નીકળતો ધુમાડો મહાકાય અજગરની જેમ આગળ સરતો હતો.” “તેને

કેટલાય સવડા વિચાર કરી જોયા પણ દરેક વિચાર એની માટીના ઢેખાળાની જેમ ફસકી પડતો હતો.” તો ચૂપચાપ, ભલભલા, દોડાદોડી જેવી દ્વિરુક્તિ ધમધમાટ, ઘરઘરાટી જેવા રવાનુંકારી અને ગ્રામ્ય તળબોલીના આછા પાતળા લસરકા વાર્તાની ભાષાને વધુ બળકટ બનાવે છે.

મૂળ ખેડૂતનો જીવ અને તળ માટીના સંસ્કાર જેમના સ્વભાવમાં વણાયેલા છે એવા વાર્તાકાર માવજી મહેશ્વરીની વાર્તાઓમાં કચ્છનું લોકજીવન એની ભાષા કલાત્મક રીતે અભિવ્યક્તિ પામ્યા છે. કચ્છના અંતરિયાળ એવા ભોજાઈ ગામમાં દલિત પરિવારમાં જન્મેલા વાર્તાકારને નાનપણથી જ પ્રકૃતિની નિશ્ચા સાંપડી છે. કચ્છના અબડાસા અને માંડવી પંથકનો જુદો જ લોક એમના સાહિત્યમાં ઊભર્યો છે. તેઓ કચ્છની વિવિધ જ્ઞાતિઓ, લોકસંગીત એની ભૂગોળ વિશે ઊંડી જાણકારી ધરાવે છે. અને આથી જ આસપાસના પરિવેશમાં બનતી ઘટના પ્રસંગનો કાચી સામગ્રી તરીકે ઉપયોગ કરીને ઓછામાં ઓછા શબ્દોમાં વાર્તાનું મજબૂત કાઠું ઘડે છે. તેમની વાર્તાઓમાં બદલાયેલું કચ્છ અને એનો ચહેરો પ્રગટે છે. અહીં વિકાસની દોટમાં સામેલ એવા માણસની વેદના છે. તો જીવનના પાછલાં પડાવે આવી ઉભેલા શ્રમજીવી કે ખેડૂતનો હિસાબ છે. ‘પલટાતો પવન’ શીર્ષક જ આ બદલાયેલી સ્થિતિ તરફ ઈંગિત કરી આપે છે. કચ્છની આ પ્રાદેશિક આત્માને આલેખતી એવી આ કલાત્મક વાર્તા બની રહે છે. કચ્છ અને એમાંય ઔદ્યોગિક વિકાસના પરિણામે ત્યાં સ્થપાયેલા ઉદ્યોગિક એકમો પાવરસ્ટેશન અને એના કારણે ખેડૂતોના જીવનમાં જે બદલાવ આવ્યો એની નક્કર વાસ્તવિકતા વાર્તામાં આલેખાઈ છે.

અહીં કચ્છના ખેડૂત જીવનની વરવી વાસ્તવિકતાને એના નિજી સંવેદનને સર્જનાત્મક રીતે અભિવ્યક્ત કરવામાં આવ્યું છે. વાર્તાનું કથાવસ્તુ આ પ્રદેશમાં કંપનીઓ આવતા કચ્છના મૂળ રહેવાસી ખેડૂત પરિવારોને જમીનોની ઊંચી કિંમતો મળતા જમીન વેચી દીધી જ્યારે દાનસંગ જેવા પોતાની દાદા પરદાદાઓની જમીન સાથે ભૌતિક સંવેદન રાખતા ખેડૂતની આંતર-બાહ્ય સ્થિતિને પ્રસ્તુત કરી આપે છે. કચ્છની ભૂગોળ અને એની

બદલાયેલી સ્થિતિ વાર્તામાં કળી શકાય છે. કચ્છના વિકાસની આંધળી દોટ અને કંપનીઓએ કચ્છના પવનને જાણે બદલી નાંખ્યો. આ બદલાયેલા પવનનો દાનસંગને મનેકમને પણ સ્વીકાર કરવો પડે છે. તેનું વેધક ચિત્ર વાર્તાકારે અહીં રજૂ કરી આપ્યું છે. વાર્તાકારે કચ્છના ખેડૂત વર્ગની ઓળખ ભૂંસવાની શરૂઆતી અસરને આલેખી આપી છે. જે બદલાયેલા કચ્છના પ્રાદેશિક જીવન પર પણ એટલી જ ઘેરી અસર પહોંચાડે છે. પ્રાદેશિક કૃષિજીવન એનું વાસ્તવિક આલેખન વાર્તાને અને વધુ ચોટદાર બનાવે છે.

અનેક ભૌગોલિક વિષમતા ધરાવતો, પ્રકૃતિના વરદાન અને શાપને એક સાથે ભોગવતો પ્રદેશ કચ્છ અને એના બદલાયેલા લોકજીવન, એમાંય કૃષિજીવન અને એમાં આવેલું પરિવર્તન એ વાર્તાનું વિષયવસ્તુ છે. પ્રાદેશિક ખેડુજીવનની વ્યથા-વેદનાને વાચા આપતી આ વાર્તામાં કચ્છપ્રદેશ એના પ્રાદેશિક રંગો સાથે ઉભર્યો છે. જ્યાં આપણે પ્રાદેશિક લાક્ષણિકતાને પ્રગટ થતી જોઈ શકીએ છીએ. અહીં પ્રદેશ અને એના લોકોના પ્રશ્નો સમસ્યા ઉજાગર થતા જોઈ શકાય છે. ભૂકંપ પછી કચ્છમાં કંપનીની વણથંભી વણઝાર, સ્પેશિયલ ઇકોનોમિક ઝોનના નામે આવી જેનાથી ખેતરો વેચાવવા માંડ્યા, આર્થિક બદલાવ આવ્યો, સામાન્ય માણસો પણ પૈસાદાર બન્યા, અને આ સાથોસાથ લોકોની જીવનદૃષ્ટિ, મૂલ્યોમાં પણ આમૂલ પરિવર્તન આવ્યું વળી કંપનીઓના આગમનથી પર્યાવરણ, ખેતી અને લઘુઉદ્યોગોએ પરંપરાગત વ્યવસાય પર પણ માઠી અસરો પાડી. કચ્છમાં કંપનીઓ આવતા બંદરો વિકસ્યાં, પવનચક્કીઓ નખાઈ જેણે દાનસંગ જેવા અનેક ખેડૂતોને પોતાની માટી પોતાની આગવી પરંપરા, મૂલ્યો અને પરિવારથી વિખૂટા પાડી દીધા. આધુનિકતાની પ્રાદેશિક જનજીવન પર સીધી અસર જન્માવતી આ વાર્તામાં આપણે આધુનિકતાની પ્રાદેશિકતા પર અસર જોઈ શકીએ છીએ.

કંપની આવતા જમીનોના ભાવ ઉચકાયા. જમીન વેચવાની રીતસરની હોડ લાગી. એમાં વસંત જેવા ભરાડીઓ પણ ખૂબ કમાયા તો ક્યારેક તો જમીન વેચવાની ફરજ પણ પાડવામાં આવતી. અહીં જમીન દલાલ વસંત દાનસંગ ને કહે છે, “હવે પવન ફર્યો છે મોકાનો લાભ લઈ લે. આ તો કંપનીઓ છે, એમની તાકાત સામે

આપણે કંઈ નથી. એ કંઈ પણ કરી શકે છે. એટલામાં સમજી જા ને.” અને અહીં વસંતે કચ્છની ખરી વાસ્તવિકતા જ દાનસંગને કહી છે. કચ્છમાં આવું જ ચાલ્યું છે. જેને અનેક ખેડૂતોને જમીનવિહોણા કરી દીધા. વાર્તાકાર પોતે કચ્છના જ છે અને આથી અહીં એમને જે રીતે કચ્છના આ તળવાસ્તવ સાથે સામાજિક વાસ્તવને નિરુપ્યું છે ત્યાં સર્જકને દાદ આપવી પડે. ટૂંકમાં ઉદ્યોગો આવતા પવન બદલાયો છે જેને કારણે ગામને, પરિવારને ધરમૂળથી પલટતું જોઈ દાનસંગ આઘાત પામે છે. દાનસંગ અને એનો મનોસંઘર્ષ આ પ્રદેશ અને એમાં ઉદ્યોગીકરણને કારણે આવેલા પરિવર્તન અને એનાથી જે અસરો પામેલા ખેડૂતો છે એમની પીડાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

વાર્તામાં પ્રયોજાયેલી પાત્રસૃષ્ટિ કચ્છ અને એના પ્રાદેશિક વાતાવરણને આબેહૂબ ચિત્રિત કરી આપે છે. જેમકે ટ્રાફિકમાં ઊભેલા ખટારાઓ એના હોર્નની વચ્ચે ફસાયેલો દાનસંગ એ કચ્છના બદલાયેલા વાતાવરણ અને પોતાની માટી સાથે ઘેરો લગાવ રાખતું પાત્ર છે. વસંત જેવા ભરાડીના અનેકવાર સમજાવવા છતાં દાનસંગ ખેતર વેચવા તૈયાર નહોતો. પણ કચ્છની બદલાયેલી હવા અને ખેતરો વેચી વેચીને બદલાયેલી લોકોની જીવનશૈલી આ બધી જ બાબતો વિશે વિચારતો દાનસંગ અંતે પોતાની જાત સાથે સમાધાન સાધે છે. અને આજ કચ્છની વાસ્તવિકતા છે. કચ્છમાં આવેલી કંપનીઓ પાવરપ્લાન્ટોએ વસંત જેવા ભરાડીઓના નસીબો ખોલી નાખ્યા હતા. જમીનો વેચવાની એટલી હોડ હતી કે દાનસંગ જેવો જમીન ન વેચનાર ખેડૂત અડિયલ અને મૂર્ખ લાગતો હતો. કચ્છનું પ્રાદેશિક વાતાવરણ બદલાઈ ગયું છે એની પ્રતીતિ કરાવતું આ વર્ણન જૂઓ: “દાનસંગના ગળામાં વસતું પંખી ગૂંગળાતું ત્યારે તે સીમ ખેતરે કંઈને રેલાવવાનો પ્રયત્ન કરતો. પણ તેને એવું લાગતું કે ગળામાંથી પરાણે અવાજ નીકળે છે. વળી હવે સીમની હવા જાત જાતના અવાજોથી ભરાઈ ગઈ હતી. દાનસંગ ચૂપચાપ પોતાને પડખેથી ધમધમા પસાર થઈ જતી સફેદ ગાડીઓને જોઈ રહેતો. એને બળદને ડચકારો દેવાનુંય યાદ રહેતું નહોતું.”(પૃ.૪૨) આધુનિકતા અને એની પ્રાદેશિકતા પર કેટલી અને કેવી ઘેરી અસર વ્યાપી ગયેલી છે તે વાર્તામાં જોવા મળે છે. કચ્છમાં કંપનીઓ આવતા દાનસંગ જેવા ખેડૂત માણસના જીવનમાં જે પરિવર્તન આવે છે એ પરિવર્તનને અહીં આલેખાયું છે. ખટારાઓ વચ્ચે ગાડું લઈને ફસાયેલો દાનસંગ પોતાના જીવનમાં પણ આવી જ

રીતે અટવાયેલો હતો. સગવડ વગરનું જૂનું મકાન, અનેક અગવડતાઓ, નાણાની તંગી અને જેમને એક સમયે ખાવાના વાંધા હતા એવા લોકો પાસે નાણાંની મદદ લેવા જેવું આ બધી જ બાબતો દાનસંગના સ્વાભિમાનને પણ ક્યાંક ને ક્યાંક કોશતી હતી. વાર્તાકારે વસંત જેવા ભરાડીઓની ખાઉવૃત્તિને પણ ઉઘાડી પાડી આપી છે. પોતાનો રોટલો શેકવા સતત જમીનો વેચાવી પોતાનું ઘર ચલાવતા આવા ભરાડીઓ પણ કચ્છના પવનને, હવાને બદલવા માટે જવાબદાર છે એમ કહી શકાય. જે વાર્તામાં પણ પ્રતીત થાય છે. ઔદ્યોગિકીકરણના પવનની તીવ્રતા જ કંઈક એવી છે જેમાં દાનસંગ જેવા ખેડૂત માણસનું કંઈ ઉપજવાનું નથી અને એટલે થાકી હારી અંતે તે કહે છે, “સાલુ આજે બધાનો છુટકારો કરી નાખું તો? ઘરવાળીનો, છોકરાનો, બળદોનો, ગામનો વસંતનો અને હું છૂટો થવું.” (પૃ.૪૫)

ટ્રાફિક ખુલતા દાનસંગ ગાડું ટ્રકની કતારથી બહાર નીકાળી પાછળ આવી રહેલી ટ્રકોને રસ્તો આપે છે. જે સૂચક બની રહે છે. વાર્તાકાર ખટારાઓને બિહામણા પશુઓ સાથે સરખાવે છે. કચ્છમાં કંપનીઓ પાવર પ્લાન્ટો, પવનચક્કીઓ અને એના દ્વારા જે પરિવર્તન આવ્યું છે એને કચ્છની હવા બદલી નાખી છે. એની સીધી જ અસર તેના પ્રાદેશિક લોકજીવન, જનજીવન પર પડી છે. દાનસંગ જેવા અનેક માટીઘેલા ખેડૂતોને કમને પણ જમીન વેચવી પડી. વાર્તાકાર કચ્છના ગ્રામ્યપરિવેશ અને એના કૃષિજીવનને આલેખવામાં સફળ રહ્યાં છે. પાત્રોના ભાવસંવેદનો, લાગણી, ક્રિયાઓ-પ્રતિક્રિયાઓ પ્રાદેશિક જીવનને પ્રત્યક્ષ કરી આપે છે. આ ઉપરાંત પ્રાદેશિક બોલીના આલેખનો વણખેડાયેલા ખેતરમાં ઉગેલા ઘાસ, બોરડીની કાંટ, માટી અને કાંકરીના ઢગલા, વોકળા પરનો પુલ, ગાડાની પીંજણી, નપાણીઓ મૂલક, બદલાતી સીમની હવા, ધરમૂળથી બદલાતું ગામ, ડામરની સડકો, યમદૂત જેવા ખટારાઓ, ટ્રાફિકમાં ફસાયેલા બળદો, પવનની લહેરખિયો, બિહામણા પશુઓના ટોળા આ બધા જ વર્ણનો કચ્છના પ્રાદેશિક પરિવેશને જીવંત કરી આપે છે.

કચ્છની આ બદલાયેલી હવા સાથે તાલ મિલાવવા સિવાય દાનસંગ જેવા ખેડૂતો પાસે બીજો કોઈ રસ્તો નથી. નિઃસહાય પોતાની જાત સાથે સતત સંઘર્ષ કરતો માંદલું હસતો, અડિયલ, મૂર્ખ ગણાતો, રૂંધાતો ઓશિયાળાપણું અનુભવતો, બળદોની દયા ખાતો, ગુસ્સે થતો અને ખટારાના ટ્રાફિકમાંથી પોતાના ગાડાને બહાર કાઢતો, બિહામણા પશુઓના ટેળામાંથી સલામત બચી નીકળ્યા જેવું અનુભવતો દાનસંગ કચ્છ પ્રદેશનો દેશીજન છે. ખેડૂ માણસ છે. આ ખેડૂત જીવનમાં કચ્છમાં ઉદ્યોગો અને કંપનીઓની ભીંસમાં આવતો દાનસંગ પ્રાદેશિકતાને મૂર્ત કરી આપે છે. કંપનીઓ સ્થપાતા જમીનના ઊંચા ભાવ આવતા સ્થાનિક લોકોના જીવનમાં પણ આમૂલ પરિવર્તન આવ્યું. આ ઉપરાંત એક સમયની સૂની સીમોમાં વાહનોની અવરજવર વધી સીમ વાહનોના આવન જાવનથી ધમધમવા લાગી જે માટી કાંકરાના કાચા રસ્તા હતા ત્યાં હવે ડામરની પાકી સડકો તૈયાર થઈ અને આ બધા જ પરિવર્તનો એ પ્રાદેશિક જનજીવનને બદલી નાખ્યું જેની અસર પ્રાદેશિકતાને જન્માવે છે. આ ચિત્રને જ વાર્તાકાર અહીં કંડારી આપે છે: “દૂર દેખાતી પાવરપ્લાન્ટની ચીમનીઓમાંથી નીકળતો ધુમાડો મહાકાય અજગરની જેમ આગળ સરતો હતો. આખું ગામ કહેતું હતું કે એ ધુમાડાના કારણે લોકોને ઉધરસ આવે છે, આંખો બળે છે પણ ધુમાડો હવે કોઈથી બંધ થાય તેમ નહોતો.” (પૃ.૩૮)

કચ્છની બદલાયેલી આબોહવાએ કચ્છના માનવીના શારીરિક, માનસિક, આર્થિક, સામાજિક બધાં જ પાંસાઓને અસર પહોંચાડી છે. આર્થિક વિકાસની હરણફાળમાં પોતાની જાતને ન સમાવવા માંગતો પોતાની દાદા પરદાદાઓની જમીન સાથે ખરું સંવેદન રાખતો, પાવરપ્લાન્ટમાં જમીન ન આપવા માંગતો લાચાર દાનસંગ પણ આખરે પોતાની જાત સાથે સમાધાન કરી લે છે. આ કચ્છની બદલાયેલી પરિસ્થિતિ છે.

અહીં કચ્છની ભૂગોળ અને એનો ગ્રામીણ પરિવેશ એના સઘળા પરિમાણો સાથે પ્રગટ્યો છે. અને એમાંય બદલાયેલું કચ્છ, પાવર પ્લાન્ટ, પવનચક્કી, કંપનીઓ, વાહનોની વધતી જતી અવરજવર, કૃષિજીવન લોકજીવન, જનવ્યવહાર, સ્વભાવ, બોલી, રહેણીકરણી, પોતાના ગામ-જમીન સાથેનું જોડાણ, એની સાથેનું સંવેદન

પ્રાદેશિકતાને ઉપસાવી આપે છે. કચ્છના ખેડૂની આપવીતી અને એની વાસ્તવિક સ્થિતિને, જીવનને મનોવ્યથાને પ્રગટાવતી આ વાર્તા પ્રાદેશિકતાને મૂર્ત કરી આપે છે. ખેડૂત એની પીડા, હતાશા, એકલતા, નિઃસહાયતા જેવા ભાવો સાથે કચ્છપ્રદેશના તળજીવન, તળવાસ્તવને પ્રગટાવતી આ વાર્તામાં પ્રાદેશિકતાની લાક્ષણિકતા ઉજાગર થઈ છે. કચ્છ એનો પ્રાદેશિક પરિવેશ, આગવી ભૂગોળ, આબોહવા, એમાં થયેલું ઔદ્યોગિકીકરણ અને એની અહીંના પ્રાદેશિક જનજીવન પર થયેલી અસર આ પ્રદેશ વિશેષને અહીં પ્રત્યક્ષ કરી આપે છે.

૬.૭ ગળામાં અટવાયેલી તરસ - અજય સોની

‘ગળામાં અટવાયેલી તરસ’ એ કચ્છની બદલાયેલી આબોહવા અને એમાંય વિકાસના નામે જે ઔદ્યોગિક વસાહતો સ્થપાઈ એના લીધે ત્યાંના સામાન્ય માણસને જે વેઠવાનું થયું એ વાસ્તવિક સ્થિતિને પ્રગટ કરી આપતી કલાત્મક વાર્તા છે. અહીં વાર્તામાં પ્રાદેશિકતાનું તત્ત્વ વાર્તા માટે કેટલું ઉપકારક બન્યું છે એ તપાસવાનો ઉપક્રમ છે. વાર્તાનું કથાવસ્તુ એ નવયુવાન વાર્તાકારની સંવેદનમૂલક દષ્ટિનું પરિણામ છે. કચ્છપ્રદેશ એના માનવી એની એકલતા, વિષાદ, ખાલીપો, વ્યથા, વેદનાની વાત કરતા યુવા વાર્તાકાર અજય સોનીએ કચ્છના બદલાયેલા પરિવેશને અહીં વિષયવસ્તુ રૂપે પ્રસ્તુત કર્યો છે. એમની વાર્તાકળા વિશે વીનેશ અંતાણી નોંધે છે: “અજય આસપાસ રહેતા જીવનમાંથી વાર્તાની યોગ્ય ક્ષણ પકડી શકે છે. એ એના અંગત ભાવવિશ્વમાંથી રસાયેલા વાર્તાબીજને નિરૂપણ માટે યોગ્ય ભાષાશૈલી માટે સભાન રહે છે.” (પૃ.૭ પ્રસ્તાવના, રેતીનો માણસ)

એક તરફ સુકીભઠ્ઠ ધરતી અને બીજી તરફ ખારોપાટ એવા કચ્છમાં ભૂકંપ આવ્યાં પછીની સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ. ગામડાઓ સુધી ઔદ્યોગિક વસાહતો વિકસી. જેથી ગામડાના ખેડૂતો પાયમાલ બન્યા. તેમજ ઔદ્યોગિક વસાહતોના પરિણામે માણસોની અવરજવર પણ વધી. જેથી એકલતા વધી. અને માણસોની વિકૃતિ પણ વધી. આ ઔદ્યોગિક વસાહતોને કારણે આ પ્રદેશના માનવીને નિઃસહાયતા, મૂંઝવણ અને વેદના વેઠવી પડી. જેનું આબેહૂબ નિરૂપણ કરતી વાર્તા ‘ગળામાં અટવાયેલી તરસ’ છે. રણપ્રદેશનો ખારોપાટ અહીં વસતા માનવીના

જીવનમાં પણ વિસ્તરતો લાગે છે. જેથી માનવી લાચારી અનુભવે છે. અને એની મૂંઝવણને વાચા આપવાનું કામ અહીં વાર્તાકારે કર્યું છે. ‘ગળામાં અટવાયેલી તરસ’ વાર્તામાં કંપનીઓને કારણે વાર્તાનાયકની બાપ, દુકાન અને ખેતર ગુમાવવાની વ્યથા નિરુપાઈ છે. એક સમયે મીઠો માવો વેચનારો નાયક હવે અંધારી કેબિનમાં બેઠોબેઠો કારખાનાવાળાને દાણાપાણી દે છે. પવનચક્કીને કારણે ગામમાં આવેલી લાઇટોને જોઈ રહેલા નાયકની વ્યથાને વાર્તાકારે પ્રતીકાત્મક સ્તરે અહીં આલેખી આપી છે.

ઔદ્યોગિક વસાહતોને કારણે ખેતી, પર્યાવરણ પર માઠી અસર પડી છે. નવસર્જનના ભાગરૂપે કચ્છમાં થયેલ ઔદ્યોગિક વિસ્તરણની વાતને વાર્તાકારે અહીં સજાગપણે રજૂ કરી આપી છે. અહીં ગામડે પોતાના અધાની જમીન વેચવા આવેલા વાર્તાનાયક રામ અને મિત્ર માનસંગ વચ્ચે જે પરિસ્થિતિ સર્જાય છે એ વાર્તાનું કળાજન્ય પાંસુ બની રહે છે. વાર્તાનો આરંભ જ પોતાના અધાની જમીન વેચવા માટે ગામડે આવતા રામથી થાય છે. રામને ગામ હવે પહેલા જેવું નથી લાગતું. તે ગામ માટે સુંદર કલ્પન પ્રયોજે છે. “મરેલી ઘોના ખુલ્લા મોઢા જેવું ગામ” રામ ગામના બસસ્ટેન્ડે ઉતરી તડકામાં ધૂળિયા માર્ગે પોતાના મિત્ર માનસંગનો ભૂંગો શોધતો-શોધતો ભૂંગે પહોંચે છે અને માનસંગને મળે છે. પણ મિત્ર માનસંગનું વિચિત્ર વર્તન વાર્તાનાયક રામના મનમાં અનેક પ્રશ્નો ઉભા કરી આપે છે. માનસંગ રામને રોટલો અને ડુંગળી ખાવા આપે છે. તે ખાટલામાં માનસંગની બહેન રેવતીને જૂએ છે. જે ઔદ્યોગિક વસાહતોને લીધે એક કરતાં અનેક વિકૃતિનો ભોગ બનેલી છે. કંઈક મદદ માગવા ગયેલો વાર્તાનાયક રામ માનસંગની દારૂણ સ્થિતિ જોઈ સ્તબ્ધ બની જાય છે. ગામ ગામ નથી રહ્યું, ભૂંગા ભૂંગા નથી રહ્યા, માનસંગની દુકાન નથી રહી, ખેતર નથી રહ્યું અને એની બહેન રેવતી પર પણ અત્યાચાર થયો છે. અને એની સેવા કરતો માનસંગ બધું ઠીક થઈ જશે એવી કલ્પનામાં જીવ્યે જાય છે. ઔદ્યોગિક એકમોની ઝટાજાળે માનવીના નૈસર્ગિક જીવનને કેવી હાનિ પહોંચાડી છે. તેનો તીવ્ર સૂર વાર્તામાં પ્રગટેલો આપણે જોઈ શકીએ છીએ. અહીં ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિને કારણે સામાન્ય માનવીના જીવનમાં આવતા ધરતીકંપની કથા છે. એક સમયે પોતાની વાંઢમાં સુખેથી જીવતા માનસંગનું જીવન એના વિસ્તારમાં ઊભા થયેલા કારખાનાને કારણે ધ્વંસ થઈ ગયું છે. એના બધા

જ સપના એની બહેન રેવતી સાથે થયેલા શારીરિક અત્યાચારની જેમ પીંખાઈ ગયા છે. સમગ્ર વાર્તામાં વાર્તાનાયક રામના મનમાં માનસંગની આ સ્થિતિને લગતા અનેક પ્રશ્નો છે. તો બીજી તરફ સ્થિરતા રાખી બેઠેલો માનસંગ છે. વિકાસના આ બદલાવ એ માનસંગ જેવા કેટલાયના જીવન બરબાદ કર્યા છે. વાર્તામાં વૃદ્ધ બાપાનો વાર્તાનાયક રામને આપવામાં આવેલો જવાબ જોવા જેવો છે. “ ધરતી એ જ છે પણ હવાની રુખ પલટાઈ ગઈ છે ભાઈ. મીઠો માવો વેચનારો અંધારી કેબિનમાં બેઠો બેઠો કારખાના વાળાને દાણાપાણી દે છે. અને પીંખાયેલી બેન ખાટલે પડી છે. એનો બાપ, દુકાન, ખેતર બધું ગયું. માનસંગ જેવા કેટલાય વાંઢમાં ફરે છે. હવે તો ભૂંગામાંથી બહાર નીકળવાનું મન નથી થતું. પણ ક્યાં જઈએ. વાંઢ પરભાષીનો ઉતારો બની ગઈ છે. રાત પડે છે અને પીળા અજવાળાની ફરતે જીવડા આવી જાય છે.” (પૃ.૨૪) વૃદ્ધ બાપાના શબ્દો માનસંગ અને એની સ્થિતિને પ્રત્યક્ષ કરી આપે છે.

વાર્તામાં ૨૦૦૧માં કચ્છમાં આવેલા ભૂકંપ પછી કચ્છમાં આવેલા ઔદ્યોગિક વિસ્તરણ અને એનો કચ્છના માનવજીવન પર જે પ્રભાવ પડ્યો એનું તાદૃશ વર્ણન છે. પોતાના મિત્ર માનસંગની સ્થિતિ જોઈ એની સાથે ઘણી વાતો કરવા માગતો રામ કઈ જ બોલી શકતો નથી. અહીં કચ્છનો ગ્રામ્યપરિવેશ અને એમાં શ્વસતાં પાત્રો તેમની વિકટતા, વિશ્વાસ, ભિન્નતા, વેદના, વ્યથા, મનોદશાને આલેખ્યા છે. આ પાત્રો થકી વાર્તાકારે માણસના ભીતરી સંવેદનોને વાચા આપી છે. વાર્તાકારની પાત્રસૃષ્ટિ વિશે વીનેશ અંતાણી નોંધે છે: “રણમાં રોજરોજનો ક્ષણક્ષણનો હિસાબ હોય છે. પાણી વિનાની સુકીભઠ્ઠ ધરતીમાંય ઝાંકળના ટીપાં સાચવી લેતા બાવળની જેમ ભીનાશ સંઘરી બેઠેલા આ વાર્તાકારને ઝીણી નજરે વાર્તાના પાત્રો દેખાય છે.” (પ્રસ્તાવના, રેતીનો માણસ) તેઓ આગળ નોંધે છે, “ અજયની વાર્તાઓ પર સમગ્રપણે નજર નાંખતા દેખાય છે કે એ વાર્તામાં ઘટનાનો માત્ર આધાર જ લે છે. વાર્તાના આરંભ સાથે જ એમનું બધું ધ્યાન પાત્રમાં પરોવાઈ જાય છે. પાત્રની એકલતા ભિન્નતા, ઉજજડ મનોદશા, વેદના, ખાલીપો વગેરે ભિન્ન-ભિન્ન ભાવ પરિસ્થિતિઓ નિરૂપાતી રહે છે. તે માટે વાર્તાકાર પાત્રની આસપાસના પરિવેશને ફરતા કેમેરામાં દેખાઈ જતી નિર્જીવ ચીજવસ્તુઓના

ઝીણવટભર્યા ચિત્રો દોરે છે. પાત્રના જીવનમાં આવી ગયેલા સ્થગિતતા અને એકલવાયાપણાની ઘૂંટાતી વેદના ગાઢ બને છે.” (પૃ.૮ પ્રસ્તાવના) “અજયની વાર્તાઓમાં પાત્રો ભીતરથી અધૂરા છે. પ્રેમ માટે હિજરાય છે. ખરડાયેલા છે. બાહ્ય અને આંતરિક પરિસ્થિતિમાંથી છૂટકારો મેળવવા મથામણ કરે છે. મૂંઝારો, એકલતા, વેદના અનુભવે છે. એમને જીવવું વસમું લાગે છે. કારણ કે તેઓ સંવેદનાશીલ છે. કશાકને કશાક સાથે જોડાયેલા રહેવા માંગે છે. અને માનવસંબંધની આંટીઘૂંટીમાં અટવાયેલા રહે છે.” (પૃ.૭)

શહેરથી પોતાના અધાની જમીન વેચવા પોતાના બાળપણના મિત્ર માનસંગને મળી મદદ લેવા આવેલો વાર્તાનાયક રામ અને એનો મિત્ર એની સાથેનું સંવેદન વાર્તાને વેગવંતી બનાવે છે. ગામની પવનચક્કીઓ, પાવરપ્લાન્ટ ચીમનથી સજજ જોઈ એના વિચારો ઊંચાઈ આંબવા લાગે છે. પરંતુ થોડીક જ ક્ષણોમાં ગામની અસલ વાસ્તવિક સ્થિતિ રામને સ્તબ્ધ બનાવી દે છે. રામે મિત્ર માનસંગ સાથે જીવનની સુખદ પળો વિતાવેલી છે. એની બહેન રેવતી, માનસંગ બધાનું બાળપણ સાથે વીત્યું છે. માનસંગ અને રેવતીની આવી કસુણસ્થિતિ જોઈ તે ખૂબ અચંબિત છે અને સાથે દુઃખી પણ છે. તેના મનમાં અનેક પ્રશ્નો ઉઠ્યા છે જેનો કોઈ પણ ઉત્તર તે શોધી શકે એમ નથી. એને સતત કશુંક ખૂંચ્યા કરે છે. એના પગ પાછા પડે છે. એને કશું સમજાતું નથી. ગામમાં પ્રવેશતા જ ગામના બદલાયેલા રૂપને જોઈ ઉત્સાહિત, આનંદિત થતો રામ મિત્ર માનસંગની સ્થિતિ જોઈ મુંઝાઈ જાય છે. એક તો કચ્છ જેવા સંઘર્ષભર્યા પ્રદેશમાં પહેલાથી જ પરિસ્થિતિનો માર વેઠી જીવન જીવતા માનસંગ જેવા કેટલાયની સ્થિતિ કારખાના, પવનચક્કીઓ જેવા ઔદ્યોગિક એકમોના વિકાસે વધુ સંઘર્ષમય બનાવી દીધી છે.

ખરી બપોરે ગામમાં પ્રવેશતા રામની તરસ ખરેખર અટવાયેલી છે. ગામ તો એ જ છે એની સાથેનું સંવેદન પણ એ જ છે. પણ ગામની હવા રામને અલગ લાગે છે. જીવનના તેર-તેર વર્ષો રામે આ ગામમાં વિતાવ્યા છે. એવા ગામની ઉડતી ધૂળ એને સ્નેહ વિનાનાં સ્મિત જેવી લાગે છે. ગામમાં પવનચક્કી, પાવર પ્લાન્ટ, ચીમનીના ધુમાડાના ગોટા જોઈ એને આશા જાગે છે. પરંતુ એનો આ ઉત્સાહ ક્ષણિક જ રહે છે. મિત્ર માનસંગ

અને એના પરિવાર સાથે જોડાયેલાં અનેક સંસ્મરણો રામની આંખોમાં તરવરે છે. ગામમાં આવેલા ઔદ્યોગિક વિકાસને જોઈ રામ માનસંગની સ્થિતિને વધુ સધ્ધર કલ્પે છે. પરંતુ જ્યારે વાસ્તવિક સ્થિતિ જૂએ છે ત્યારે એના પગ તળેથી જમીન ખસી જાય છે. કારણ કે રણનો ઉજજડ ખારોપાટ માનસંગના જીવનમાં પણ વિસ્તરી ચૂક્યો છે. મિત્ર માનસંગનું વર્તન વિચિત્રતા જન્માવે છે. રેવતીની દયનીય સ્થિતિ એના વિચારો અને પજવે છે. અંતે રામને પાવરહાઉસની લાઈટો અને પવનચક્કીનું વિકરાળ રૂપ દેખાવા લાગે છે. માનસંગ અને એના પરિવાર વિશે વિચારતા રામને મુંજારો થાય છે. મિત્ર માનસંગ એનો પરિવાર, બહેન રેવતી પ્રત્યેની અનુકંપા, સહાનુભૂતિ અને ખરી સંવેદના પાત્રને નોખું બનાવી આપે છે.

તો માનસંગ વાર્તાનું કેન્દ્રબિંદુ છે. એની આસપાસ જ વાર્તા ફરતી લાગે છે. કચ્છપ્રદેશની નાનકડી વાંઢમાં રહી જીવન ગુજારતું આ પાત્ર વાર્તાનું ચાલકબળ બની રહે છે. માનસંગ કચ્છના ગ્રામ્યપરિવેશનો દેશી જન છે. અહીં વાર્તામાં જે પ્રકારે એના બાહ્ય દેખાવનું આલેખન થયું છે એ જોઈએ: “ઉંચી પડછંદ કાયા બહાર આવી. મેલના કારણે કપડાનો રંગ ઓળખાતો ન હતો. ખભે ટીંગાતી અજરખ પડું પડું થતી હતી. તવીમાં શેકાઈને બળી ગયેલો લોટ જેવો ચહેરો હતો. આંખોમાંથી લાલાશ ટપકતી હતી.” (પૃ.૨૦, રેતીનો માણસ) શારીરિક રીતે પીંખાયેલી બહેન રેવતીને સાચવતો પોતાનો પરિવાર, ઘર, ખેતરો, દુકાન બધું જ ગુમાવી બેઠેલો માનસંગ અને એનું વર્તન વિચિત્રતા જન્માવે છે. આ પાત્ર કચ્છ એમાં આવેલા બદલાવ અને પલટાતા પવનને અને એની વાસ્તવિક સ્થિતિને ચરિતાર્થ કરતું પાત્ર છે. ઔદ્યોગિક વસાહતો, કંપનીઓએ કચ્છ અને એના માનવીને કેવો એકલો, વિચ્છિન્ન, વિસંવાદિત બનાવી દીધો છે. એની પરિસ્થિતિને આ પાત્ર પ્રત્યક્ષ કરી આપે છે. વિકાસની આંધળી દોટે માનસંગ જેવા આવા અનેક કચ્છી માંડુઓની દશા બગાડી નાખી છે. બધું જ ગુમાવી બેઠેલા આવા કચ્છી માણસોની વાસ્તવિક સ્થિતિને આ પાત્રમાં આપણે પામી શકીએ છે. જીવનમાં આવી કપરી પરિસ્થિતિ આગળ લાચાર માનસંગ દારૂ જેવા વ્યસનનો ભોગ બની ગયો છે. તે રામને કહે છે, “ઓલી લાઈટો જોશને રામ, ઈ પોતે નથી બળતી, એની પાછળ કેટલુંય બળીને ખાખ થઈ જાય છે ત્યારે ઈ લાઈટો ખોબા જેવડું અજવાળું કરે

છે. બધા મોટી મોટી વાતો કરે છે પણ એની પાછળ શું છે એ કોઈ નથી જાણતું.” (પૃ.૨૫) આગળ એ કહે છે, “ લાઈટોને જોઈને લોહી ઊકળી ઊઠે છે. ઈ પીળો અજવાસ આગની લપટો જેવો લાગે છે. એ ફેલાતી જ જાય છે. આખી વાંઠ એમાં ભડકે બળે છે. એમાં અધા નો ચહેરો દેખાય છે. શેઢે ખીજડાવાળા મારું ખેતર, દુકાન અને ખિલખિલાટ હસતી રેવતી દેખાય છે. બધું બળીને ખાખ થઈ ગયું છે. પણ શું કરું? મારાથી કાંઈ નથી થવાનું ? (પૃ.૨૫) માનસંગના શબ્દો એની કરૂણ પરિસ્થિતિનું આબેહૂબ ચિત્ર આપણી આંખો સમક્ષ પ્રસ્તુત કરી આપે છે. અહીં આપણે માનસંગની મનઃસ્થિતિને તાગી શકીએ છીએ. લાચાર માનસંગ કહે છે, “ નાનું મોઢું અને મોટા પેટવાળું એ પીળું જાનવર મારી તૂટેલી કેબિન પણ ખાઈ જશે. રામ, મારા ભૂંગા બાજુ આવશે. પછી રેવતી પાસે આવશે. પણ હું એને ત્યાં નહીં જવા દઉં. પહેલાની જેમ રેવતીને પીંખવા નહીં દઉં. આ વખતે એને બચાવી લઈશ એના સુકાયેલા ગાલ પર ટપલી મારીને હસાવીશ. કેસરને મુંબઈથી પાછી લઈ આવીશ. પછી અમે બધા સાથે રે’શું.” (પૃ.૨૬)

કંપનીઓને કારણે રોજગારી ગઈ સાથે સાથે માનસંગ જેવા સામાન્ય ખેડૂતને ઘર પરિવારથી દૂર થઈ એકલવાયું જીવન જીવવું પડે છે. એની પાછળ જવાબદાર છે ઔદ્યોગિક વસાહતો. આમ, શહેરમાંથી ગામડે આવતો રામ, કચ્છના ગ્રામ્યપરિવેશમાં દેશીજીવન જીવતો માનસંગ એનો સંઘર્ષ, કશું જ ન બોલતી પણ ઘણું બધું કહી જતી એવી રેવતી એની સ્થિતિ વાર્તાને જીવંત અને સચોટ બનાવી આપે છે. બધું ઠીક થઈ જશે એવી કલ્પનામાં રાચતો માનસંગ વાર્તાનું ઘણું અગત્યનું પાત્ર છે.

અહીં નવનીત જાનીની આ વાત નોંધવા જેવી છે, “કચ્છમાં રહીને કચ્છની વાર્તા લખતા અજય સોનીને આસમાની આપદાનો જ અહેવાલ નથી આપવો. છેલ્લી વીશીમાં કચ્છના નિતાંત અબોટ પરિવેશમાં કેવા-કેવા સુલતાની પગ પેસારા થયા છે એ વાર્તાનાયક રામની આંખે અને માનસંગની આંખે પમાય છે. ‘ગળામાં અટવાયેલી તરસ’ કેમ હોઠ સુધી નથી આવતી એની દારૂણ કથની આ વાર્તા આપે છે. ગામ ગામ નથી રહ્યું,

ભૂંગા ભૂંગા નથી રહ્યા, માણસોની દુકાન નથી રહી, ખેતર નથી રહ્યું, ઔદ્યોગિક એકમોનું સ્વાગત કરીને નૈસર્ગિક જીવનની હાણને ક્યા ખાતામાં ઉધારીશું એ સર્જક-વાચકનો સહિયારો પ્રશ્ન બની રહે છે. હવે માત્ર પવન, રેતી, વાંઢ કે તાપના તાતા રૂપને રૂપક-ઉપમા-ઉત્પ્રેક્ષાના ત્રિકોણમાં તાવવાથી કચ્છને પૂરું સમજી શકાશે નહીં, એ પણ વિચારવું રહ્યું.”૫

આ પાત્રો વિષમ પરિસ્થિતિ સામે સંઘર્ષમય જીવન જીવતા પાત્રો છે. જેમના અંતરમાં ભળભળતું જગત છે. અને બહાર ભળભળતું રણ છે. અહીં વાર્તાકારે છેલ્લા કેટલાક વર્ષોમાં કચ્છમાં આવેલા નવસર્જન માટેનું પરિવર્તન, ભૂકંપના ભંગાણ અને ઔદ્યોગિક જોડાણ વચ્ચે પીંસાયેલા કચ્છી માણસની સામૂહિક અને વૈયક્તિક પીડાનું આબેહૂબ આલેખન કરી આપ્યું છે. વાર્તાની ભાષાની વાત કરીએ તો અહીં પ્રયોજાયેલી ભાષા અંજારની આસપાસના ગ્રામ્યપ્રદેશમાં બોલાતી કચ્છીબોલી અને એની આગવી લય-લઢણ-લહેંકા સાથે પ્રગટી છે. કચ્છના સામાજિક, સાંસ્કૃતિક પરિવેશને કેન્દ્રમાં રાખી વાર્તાકારે પાત્રોચિત્ત ભાષાપ્રયોગ કર્યો છે. જે વાર્તાનાં ગદ્યને રસપ્રદ બનાવી આપે છે. વાર્તાના કેટલાક ગદ્યખંડો જોતા વાર્તાનાં ભાષાકર્મને તાગી શકાશે.

“ખારી જમીનમાં ઊગી નીકળેલા આંબા જેવી પવનચક્કીઓનું મને સુખદ આશ્ચર્ય થયું”

“ મરેલી ઘોના ખુલ્લા મોઢા જેવું ગામ મારી આંખ સામે હતું” (પૃ.૧૯)

“ગામ બહુ ફેલાયું ન હતું એના પગે પોલિયો થયો હશે”

“ચહેરા પર સૂકા તળાવના તળ જેવા ચીરા પડી ગયા હતા”

“બપોરે રંધાની જેમ છોલાતી હવામાં કુમાશ આવી ગઈ હતી.”

“દિવસે ઊંચે ચડીને થાકીને ધૂળ જમીન સરસી ચોટી ગઈ હતી.”

“એમની આંખોમાં મને સુકાઈ ગયેલી તરસ ડોકાતી હતી.” (પૃ.૨૪)

આ ઉપરાંત અહીં કચ્છીબોલી સર્જનાત્મક રીતે પ્રયોજાય છે. જોકે એનો પ્રયોગ નહીવત જોવા મળે છે. પરંતુ પ્રદેશ અને એના પ્રાદેશિક સંદર્ભને આ બોલી તાદ્દશ કરી આપે છે. જેમ કે, “ઓલી લાઈટો જોશ ને રામ, એ પોતે નથી બળતી એની પાછળ કેટલુંય બળીને ખાખ થઈ જાય છે. ત્યારે એ લાઈટો એટલું અજવાળું કરે છે. બધા મોટી મોટી વાતો કરે છે પણ એની પાછળ શું છે ? એ કોઈ નથી જાણતું.” તો નેજવું કરવું, દાણાપાણી, અવર-જવર જેવા રૂઢિપ્રયોગો અને દ્વિરુક્તિઓ વાર્તાના ગદ્યને વધુ આકર્ષક બનાવી છે. કચ્છને આગવી બોલી છે. એનો આગવો લય અને લહેકો છે. કુશળ વાર્તાકારના હાથે પ્રયોજાયેલી બોલી વાર્તામાં પ્રાણ પૂરી દે છે. પ્રદેશ એના લોકજીવન એની સંસ્કૃતિને વાર્તામાં ધબકતી રાખવા માટે તળબોલી એટલી જ અનિવાર્ય અને અગત્યની બની રહે છે.

વાર્તાકાર અજય સોની અંજારના વતની છે. કચ્છનું સૌથી જૂનું એવું આ શહેર ત્રણ-ત્રણ ભયાનક ભૂકંપનું સાક્ષી રહ્યું છે. અને ફીનીક્સ પક્ષીની માફક દર વખતે ફરી ઊભું થયું છે. વિકાસની હરણફાળ ભરી છે. એવા આ શહેરમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ પણ એટલો જ મહત્ત્વનો બની રહે છે. ઔદ્યોગિક એકમો સ્થપાતા મૂળ રહેવાસી એવા સામાન્ય જનો પર એની કેવી અસર થાય છે. એ વાસ્તવિક સ્થિતિને રજૂ કરતું કથાવસ્તુ આ વાર્તાનું હાઈ છે. વાર્તાકારની ખરી સંવેદનામૂલક અને નિરીક્ષણ દષ્ટિ વાર્તામાં પ્રતીત થતી જોઈ શકાય છે. અહીં અંજારની આસપાસના ગ્રામ્યપ્રદેશ રણ, રેતી અને એના માણસોની સંવેદના, એકલતા, ખિન્નતા, મનોદશા, વેદના, વ્યથાને એના પ્રાદેશિક જીવનને સચોટ રીતે આલેખવામાં આવ્યું છે. જેમાં આપણે આ પ્રદેશ અને એમાં જીવાતા જીવન અને એની કરુણસ્થિતિને પામી શકીએ છે. કચ્છમાં આવેલા ભૂકંપના ભંગાણને કારણે અને નવસર્જનના રસ્તે ઔદ્યોગિક વસાહતોનો ઘસારો વધ્યો અને એ કારણે કચ્છના સામાન્ય જન ખેડૂતોની જે દશા થઈ એની વેદનાને આ વાર્તા પ્રસ્તુત કરે છે. વાર્તા પરિવેશપ્રધાન છે. પવન, રેતીના તાપના હૃદયગમ્ય ચિત્રો અહીં

સાંપડે છે. વાર્તાનો આરંભ જોઈએ તો, “ વધતા જતાં તાપમા લૂની થપાટો વાગતી હતી. દૂર સુધી સૂનકાર પથરાયેલો હતો. ધૂળિયા રસ્તાની પડખે સૂકા ઝાળી-ઝાંખરામાં તેતર-સસલા લપાઈને બેઠા હતા. બુટના તળિયે ગરમીનો અનુભવ થતા ખ્યાલ આવ્યો કે રેતી ઘણી ગરમ છે.” (પૃ.૧૮)

પોતાના ગામ વિશે વાત કરતા વાર્તાનાયક રામ કહે છે, “ મુઝીમાં સમાઈ જાય એવું ગામ હતું. ગામમાં ચોરા જેવું કંઈ ન હતું. કોઈ વડલો નહોતો. કોઈ છાયા નહોતી. ખુલ્લા મેદાનને છોડે ભૂંગા હતા. એની છત પરનું ઘાસ બળીને કાળું પડી ગયું હતું.” (પૃ.૧૮) વાર્તાનાયકનું આ ગામ એ કચ્છનું ગામ છે. એનો ગ્રામ્ય પરિવેશ સૂકોભદ્ર વિસ્તાર કચ્છના પ્રાદેશિક પરિવેશને પ્રગટાવી આપે છે. વાર્તાકારે કચ્છ અને એના લાક્ષણિક પરિવેશ, પરિસ્થિતિ બંનેને આબેહૂબ રીતે આલેખ્યાં છે. કચ્છ એક વિલક્ષણ પ્રદેશ છે. ધખધખતી રેતી એમાં નાનકડી વાંઢેમાં ભૂંગાઓમાં પાંગરતું જીવન, એની વેદના, વ્યથા આલેખનીય બની રહે છે. કચ્છનું પ્રાદેશિક લોકજીવન અને એના પર કચ્છમાં નવસર્જન માટે જે ઔદ્યોગિક એકમો સ્થપાયા એનું જે પ્રકારે આધુનિકીકરણ થયું અને એની જે અસરો સ્થાનિક લોકોને જેલવી પડે છે. એ વાસ્તવિકતાને વાર્તામાં આપણે તાગી શકીએ છીએ. એટલે કે આધુનિકતાની પ્રાદેશિકતા પર જે અસર વર્તાઈ એ આ વાર્તામાં આલેખાઈ છે. આજુબાજુ રણવિસ્તાર હોવાથી અંજારની આબોહવા શુષ્ક છે. ખારોપાટ અને સંઘર્ષમય જીવન એમાંય ઔદ્યોગિક વસાહતો, કંપનીઓ, પવનચક્કીઓ, પાવરપ્લાન્ટને જોતા જાણે એમ લાગે કે કચ્છનો વિકાસ થઈ રહ્યો છે. પરંતુ કચ્છનો આ વિકાસ માનસંગ જેવા કેટલાય સામાન્ય માણસોને ભરખી ગયો છે. એ હકીકતને આ વાર્તા બયા કરી આપે છે. એટલે કે અહીં માનસંગ, એની બહેન રેવતી જેવા પાત્રો આ સામાન્ય જનનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા લાગે છે. જે પ્રાદેશિકતાને ઉપસાવી આપે છે.

વાર્તાના પાત્રો કચ્છના રણપ્રદેશમાં અનેક હાડમારીઓ, સંઘર્ષો વચ્ચે જીવન જીવતા પાત્રો છે. અહીં શહેરમાંથી ગામડે આવતો વાર્તાનાયક રામ છે, બીજી તરફ ઔદ્યોગિક વસાહતોના કારણે જેને જમીન, ઘર

પરિવાર બધું જ ગુમાઈ દીધું છે એવો માનસંગ છે. અને શારીરિક અત્યાચારનો ભોગ બનેલી એની બહેન રેવતી છે. માનસંગની સ્થિતિ રણના ખારાપાટ જેવી જ છે. રણની જેમ ખારોપાટ એના જીવનમાં પણ વિસ્તરેલો છે. સામાન્ય કચ્છી ખેડૂતનું આ પ્રકારનું શોષણ એની સ્થિતિ પ્રાદેશિક છે. આધુનિકતા નૈસર્ગિકતાને કેવી હાનિ પહોંચાડે છે એ આપણે આ વાર્તામાં પામી શકીએ છીએ. વાર્તામાં પ્રાદેશિકતાને પ્રગટાવનારું બીજું તત્ત્વ છે અહીં પ્રયોજાયેલી બોલી. અહીં પ્રયોજાયેલી બોલી એનો લહેકો કચ્છ અને એના પ્રાદેશિક પરિવેશને જીવંત કરી આપે છે. તો પોતાને ઘરે આવતા મિત્ર એમને તાવડીમાં રોટલો શેકી સૂકો રોટલો ચટણીનો લોંદો અને ડુંગળી જમાડતો માનસંગ એનું ખાનપાન પણ પ્રાદેશિક વિશેષતાને પ્રગટ કરી આપે છે. રણપ્રદેશમાં તડકો વધુ હોવાથી કપાણ ન લાગી જાય એ માટે ડુંગળીનો ઉપયોગ વધુ થતો હોય છે આ વાત પણ પ્રાદેશિક ખાસિયત બની રહે છે.

તો બીજા મહત્ત્વના સંદર્ભો જે કચ્છ અને એના આગવા પરિવેશને પ્રત્યક્ષ કરી આપે છે વાર્તામાં પ્રયોજાયેલા પ્રાદેશિક શબ્દો જેવા કે વાહન, ભોગવો, ખારોપાટ, વંટેળ, રણપ્રદેશ, રેતીનું રણ, બાવળના ટુંઠા, ધૂળિયો રસ્તો, ઝાડી-ઝાંખરા, પવનચક્કીઓ, પાવર હાઉસની પીડી લાઈટો, ચીમનીમાંથી નીકળતો ધુમાડો, ગરમ ગરમ રેતી, એકલતા, ખાલીપો અનુભવતો અને દારૂ-બીડી જેવા વ્યસનોનો ભોગ બની ચૂકેલો માનસંગ સામાન્ય માનવીની વ્યથા-વેદનાનો વાહક બની રહે છે. જે વાર્તામાં પ્રાદેશિકતાને ઉજાગર કરી આપે છે. શહેરથી ગામડે પોતાના અધાની જમીન વેચવા આવેલ રામને પોતાના ગામમાં પાવરહાઉસ જોઈને પ્રથમ નજરે ખૂબ જ આનંદ થાય છે. પરંતુ જ્યારે તે ઔદ્યોગિક વસાહતો અને વિકાસ પાછળ પોતાના મિત્ર માનસંગ એની બહેન રેવતીની દશા સગી આંખે જુએ છે ત્યારે અંતે એને પણ પાવરહાઉસની લાઈટો અને પવનચક્કીઓનું વિકરાળ રૂપ દેખાવા લાગે છે. ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓને લીધે કચ્છમાં થયેલું અતિક્રમણ વિકાસના નામે કચ્છ જેવા પ્રદેશના સામાન્ય જનને જે વેઠવું પડ્યું છે તેને સામાન્ય માનવીની જે અવદશા કરી નાખી છે એ વાસ્તવિકતાને સચોટતાપૂર્વક વાર્તાકારે અહીં આલેખી આપી છે. જે વાર્તામાં પ્રાદેશિકતાના સંદર્ભને પણ પ્રગટાવી આપે છે. અહીં કચ્છની ઓળખના ભોગે કચ્છીઓના સુખને કચરી કચ્છમાં પ્રવેશેલો વિકાસ પીડાનું પોટલું બનીને ઉલ્લેખાયો, આલેખાયો

છે. પાવરહાઉસને પવનચક્કીના નામે ગામનું ઢીર લુંટી રહેલો આ વિકાસ મિત્ર માનસંગ અને બહેનની મળદેહલ પર બરબાદીથી દર્દનાક બન્યો છે.”૬ કચ્છનું આવું નવસર્જન અનેક સામાન્ય માનવીના જીવનના વિસર્જનનું કારણ બન્યું છે. એ સ્થિતિ વાર્તામાં આલેખાન પામી છે. જેમાં આ પ્રદેશ વિશેષને એની વાસ્તવિક સ્થિતિને તાગી શકાય છે.

આમ સમગ્ર રીતે જોતા કચ્છ, કચ્છની ભૂગોળ, કચ્છમાં આવેલો ઔદ્યોગિક વિકાસ, ઔદ્યોગિક વસાહતોને કારણે કચ્છના સામાન્ય માનવીના જીવનમાં જે બદલાવ આવ્યો એની વ્યથા, વેદનાને વાર્તાકારે કચ્છના પરિવેશ સાથે અહીં પ્રગટ કરી છે. કચ્છના લોકો એમનું આગવું ખાનપાન, જીવન વ્યવહારો, રિવાજો, વ્યસનો, રહેણીકરણી આ બધી જ બાબતો વાર્તામાં પ્રાદેશિકતાને મૂર્ત કરી આપે છે

૬.૮ રેતીનો માણસ - અજય સોની

‘રેતીનો માણસ’ અજય સોનીનો કળાત્મક વાર્તાઓનો વાર્તાસંગ્રહ છે. એવા એ સાંપ્રત સમયના યુવા વાર્તાકાર છે. જેમની વાર્તાઓમાં આગવી વાર્તાકળા સૂઝ અને કચ્છ પ્રદેશ તેનો પરિવેશ એની આગવી ભાત સાથે પ્રગટ્યા છે. વ્યવસાયે સોની એવા વાર્તાકારની વાર્તાઓ વાંચતા આપણે સુવર્ણકારની ચોકસાઈ, ધીરજ અને ઝીણા નકશીકામનું કૌશલ્ય પામી શકીએ છે. કચ્છના અંજારમાં વસતા આ વાર્તાકાર પાસેથી ‘રેતીનો માણસ’ ‘રંગછાબ’ ‘કથા કેનવાસ’ ‘તિમિરનું અજવાળું’ અને ‘કોરું આકાશ’ નિબંધસંગ્રહ જેવા પુસ્તકો મળ્યા છે. એમના વ્યક્તિત્વ વિશે કચ્છના જાણીતાં વાર્તાકાર માવજી મહેશ્વરીના આ શબ્દો નોંધવા જેવા છે: “વ્યક્તિગત રીતે મેં અજયને કિશોરમાંથી યુવાન થતો જોયો છે. એ ફક્ત મારા ગામના જ નથી. મારા વિદ્યાર્થી પણ છે. એવી જ રીતે વાર્તાકાર અજય સોનીનો વિકાસ પણ મારી નજર સમક્ષ થયો છે. એટલે તેમની વાર્તાઓની બારીકીઓને મેં સાવ નજીકથી વિકસતી જોઈ છે.” (પૃ.ભાગ રેતીનો માણસ)

વાર્તા સાથેના પોતાના અનુબંધ વિશે જણાવતા તેઓ લખે છે’ “કોઈ રહસ્યમય ક્ષણને પામવા તરફની ગતિ મારી વાર્તાલેખનનું કારણ છે. દરેક વાર્તા મને કોઈ અસ્પષ્ટ વાસ્તવિકતા સમીપે લઈ જાય છે. બહુ બધા કોયડાઓ મનમાં ઉત્પાદ મચાવી રહ્યા છે. કદાચ એના જવાબ રૂપે વાર્તા લખાતી હશે. પાણી વિનાની સૂકીભટ્ટ ધરતીમાં એ ઝાકળના ટીપાં સાચવી લેતા બાવળની જેમ મારી અંદર આવી ભીનાશ સંગ્રહાયેલી પડી છે. અને એ ભીનાશ એટલે મારી વાર્તાઓ.” (પૃ.૮-૯ રેતીનો માણસ) તેમની પાસેથી કલાત્મક વાર્તાઓનો પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ ‘રેતીનો માણસ’ મળે છે. જેમાં કુલ ૧૮ વાર્તાઓ સમાવિષ્ટ છે. જેની પ્રસ્તાવના ગુજરાતી સાહિત્યના જાણીતા નવલકથાકાર, વાર્તાકાર અને વિવેચક વીનેશ અંતાણીએ લખી છે. આ વાર્તાસંગ્રહને વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭નો કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમીનો યુવા ગૌરવ પુરસ્કાર તેમ જ ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા શ્રેષ્ઠ પુસ્તકનો પુરસ્કાર મળ્યો છે.

કચ્છ પ્રદેશ એના રેતાળ પ્રદેશમાં સંઘર્ષભર્યું જીવન જીવતો માનવી એની એકલતા, વિષાદ, ખાલીપો વ્યથાની વાત કરતા યુવા વાર્તાકાર અજય સોની પાસે જે સંવેદન અને ધારદાર ભાષા છે, કચ્છ પ્રદેશનો પોતાનો આગવો અનુભવ છે એ વાર્તાઓમાં પૂર્ણપણે આલેખન પામ્યો છે. કચ્છ જેવા સૂકા પ્રદેશમાં આ વાર્તાઓનો વીરડો આ વાર્તાકારને રસભીનો રાખે છે. અહીં તેમના વાર્તાસંગ્રહ ‘રેતીનો માણસ’ માંથી મૂળ શીર્ષકવાળી વાર્તા ‘રેતીનો માણસ’ને પ્રાદેશિકતા સંદર્ભે જોઈએ.

કચ્છના રણમાં જોરદાર પવન ફુંકાય ત્યારે દિવસો સુધી રેતીનું અંધડ આવે આ વસ્તુ કચ્છના અન્ય વાર્તાકારોની વાર્તાઓમાં આલેખવામાં આવી છે. જ્યારે વાર્તાકાર અજય સોની રેતીના માણસને અલગ રીતે જૂએ છે. વાર્તાનો આરંભ રતીમા વાત માંડે છે ત્યાંથી થાય છે. અહીં કચ્છના રણ અને એમાંય ભૂંગાઓથી બનેલી વાંઢનો પરિવેશ છે. રણમાં ઘણીવાર રેતીનું અંધડ આવતું હોય છે. આ અંધડને વાર્તાકારે રેતીનો માણસ કલ્પ્યો છે. રતીમા કહે છે, “દૂરના મેદાનના છોડેથી રેતીનો માણસ આ બાજુ આવી રહ્યો છે. એ આપણા જેવા કેટલાય

કાફલાઓને ગળી ગયો છે. બધા એનાથી ડરે છે કેમ કે બધાને જીવવું છે.” (પૃ.૫૮ રેતીનો માણસ) રેતીનું અંધડ આવવાનું છે ત્યારે દાયકાઓથી જે ભૂંગાઓ, વાંઢ સાથે ખરી સંવેદના જોડાઈ છે એને છોડીને જવું પડશે. આ રેતીના માણસના આવ્યાં પછીની સ્થિતિને કલ્પતા રતીમા કહે છે, “ સવારે ખાલી અહીં ભૂંગા રહી જશે. વાવડો એની થપાટો વીંઝયા કરશે. રેતીનો માણસ એના અપશુકનિયાળ પગ પાડશે. અને પલવારમાં બધું અલોપ થઈ જશે. ભૂંગાની ટોચ પર બેસીને બોલતાં હોવાનો અવાજ ઊડતી રેતી સાથે અથડાઈને મરી જશે. પણ એને સાંભળનારું કોઈ નહિ રહે.” (પૃ.૫૯) તો સામે રેતીમાં ઊછરેલા રેતીના માણસથી ડરવાના નથી. એમ પણ રતીમા જાણતા હતા. અહીં આગન્ટુક જે સ્થિતિ છે એનાથી છટકી શકાય એમ છે જ નહી. કારણ કે કુદરત આગળ માણસ લાચાર બની રહે છે. આથી જ વાંઢનો સરદાર કહે છે: “ કોઈ દુશ્મન હોય તો લડી લઈશું. પણ આ રેતીના માણસથી કઈ રીતે લડવું ?”

વાર્તામાં આગળ જતા એ વાત સુસ્પષ્ટ થતી દેખાય છે કે રેતીના માણસથી ડરીને ભાગવાનો કોઈ અર્થ નથી. કચ્છના રણવાસીઓ માટે રેતીનું તોફાન બાહ્ય પરિબળ નથી તેમની સાથે જ જોડાયેલી વિષમતાનું જ આંતરિક તત્ત્વ બની ગયું છે. એનાથી દૂર ભાગવાના બધા જ પ્રયત્નો નિષ્ફળ જવાના છે. આ રેતીનો માણસ ખારાપાટમાં વસતી મોટા ભાગની વાંઢોને ભરખી ગયો છે. વાંઢ સાથેનું જોડાણ અને એની સાથેની તીવ્ર સંવેદના હોવા છતાં રેતીના માણસ આગળ વાંઢનો સરદાર, રતીમા અને એની વાંઢ લાચાર છે. આથી ઊંટો પર સામાન લાદી જ્યાં આખું આયખું વીત્યું એ વાંઢને રેતીમાં સમાતી છોડીને નીકળી પડે છે. રેતીના અંધડથી બચવાના મિથ્યા પ્રયત્નો કરતો કાફલો રેતીના માણસ, કાળ આગળ નિઃસહાય બની રહે છે. વાર્તાકારે આ સ્થિતિ માટે ખુબ સરસ અને સચોટ વાક્ય પ્રયોગ કર્યો છે, “દૂરથી જોઈએ તો રેતીના કણ સરકી રહ્યા હોય એવું લાગતું હતું પણ રેતીના કણ નહીં રેતીમાં જીવનારા હતા.” (પૃ.૬૧)

વાર્તાનાં આરંભમાં જ વાર્તાકારે કચ્છ પ્રદેશમાં દઢ થયેલી માન્યતા “ઉઠ પગ સડે, પીપર પન ખિરે, ન પંખો હોલો, ન વુઈસે નાય....” એટલે કે ઊંટના પગ સડવા લાગશે, પીપળામાં એકેય પાન નહીં રહે, હોલાની પાંખો ખરી જશે અને વહેતી નદી સુકાઈ જશેથી વાર્તાનો પ્રારંભ થાય છે. આખી વાર્તા રતીમાને કેન્દ્રમાં રાખી ચાલે છે, આગળ વધે છે. રતીમા વાર્તાનું ચાલકબળ બની રહે છે. કચ્છ જેવા સૂકાભક્ટ રણપ્રદેશમાં નરી રેતીની વચ્ચે સંઘર્ષમય જીવન જીવતા નાનકડા સમુહ વાંઢની જીવનશૈલી એમની વ્યથા, વેદના વાર્તાનું મુખ્ય આધારબિંદુ બની રહે છે. કચ્છના રણમાં રેતીનું અંધડ એ કાળનોય કાળ છે. એક રીતે તો આ વાર્તા ફેન્ટસી જેવી લાગે. કચ્છ અને એનો રેતાળ પ્રદેશ એકબીજાના પર્યાય છે. તેથી જ તેના માણસોને રેતી ગમે છે. પરંતુ પરિસ્થિતિ એવી સર્જાય તો આ જ રેતીના માણસોને રેતીમાં જ ભળી જઈ રેતીના માણસનો કોળિયો બનવું પડે છે. જે વાંઢમાં જીવનના દશકા વિતાવ્યાં છે એવા અનુભવી રતીમા બાળકોને આવનારી સ્થિતિથી પામી જઈ રેતીના માણસની વાર્તા કહે છે. તે કહે છે, “ એ વાયરા સાથે આવે છે આપણે એને નથી જોઈ શકવાના. એ રેતી તાણી લાવે છે. એટલે બધા એને રેતીનો માણસ કે છે” નજીકના જ ભવિષ્યમાં રેતીનો માણસ રાક્ષસી સ્વરૂપ ધારણ કરી આખી વાંઢને તહસ-મહસ કરી નાખશે. એ આવી ઘણી વાંઢોને ભરખી ગયો છે. એમ બાળકોને જણાવતા રતીમાં થયેલી જાય છે. એમાં આગળ જતા વાંઢનો સરદાર વિસંગ પણ જોડાય છે આ ત્રણેય ભેગા મળી રેતીના માણસની ભયાનકતાને પામી વાંઢ ખાલી કરી કાફલા સાથે સ્થળાંતર કરે છે. અન્ય જગ્યાએ વસવાટ શરૂ કરે છે. જ્યાં ડુંગરો છે, દરિયો છે બધાને જીવવું છે પણ રેતીના માણસ સામે લડાય એમ છે નહીં. એટલે કે પરિસ્થિતિને સ્વીકારવી જ રહી. આખી વાત માનવ અસ્તિત્વ અને એની સામે તોડાયેલી ભયાનક વાસ્તવિકતાને પ્રત્યક્ષ કરી આપે છે. રેતીમાં જ રહેલા રેતી સાથે જીવનના અનેક પડાવ પસાર કરેલા એવા આ માણસો રેતીને પોતાનાથી અળગી કરી શકવાના નથી. વાર્તાના અંતમાં રતીમાને બધા જ રેતીમાં ભળી જતા લાગે છે. અંતે પોતાનું રેતીમાં થતું રૂપાંતર એ માટે વાર્તાકારે પ્રયોજેલી ફેન્ટસી પણ એટલી જ પ્રભાવક નીવડે છે. પ્રારંભિક કલ્પેલું દૃશ્ય અંતે સાર્થક થતાં વાર્તાનો અંત આવે છે.

વાર્તામાં પ્રયોજાયેલા પાત્રો વાર્તાકારની કુશળ પાત્રનિરૂપણશૈલી અને રણપ્રદેશના વાસ્તવિક તળજીવનને તાદશ કરી આપે છે. પાત્રો બોલકા છે. સ્વતંત્રપણે વિકસે છે. આ પાત્રો કચ્છ જેવા વિલક્ષણ પ્રદેશમાં અનેક કઠિનાઈઓ, અગવડો વચ્ચે રણપ્રદેશમાં રહી સતત સંઘર્ષમય જીવન જીવતા સામાન્ય લોકો છે. જ્યાં પોતાનું અડધું આઈખું વીત્યું છે એવી વાંઢ સાથે આ પાત્રોનું આખું સંવેદના જગત જોડાયેલું છે. પણ રેતીના અંધડ (રેતીના માણસ) ના રાક્ષસી સ્વરૂપ આગળ તેઓ લાચાર છે. રેતીમાં અનેક સંઘર્ષ, વિસંગતતા હોવા છતાં પાત્રોનું રેતી સાથેનું જોડાણ સમગ્ર વાર્તામાં આપણે આ પાત્રોની ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાઓથી તાગી શકીએ છીએ. તેનું મુખ્ય પાત્ર રતીમા છે. રતીમા અનુભવી વૃદ્ધ સ્ત્રી છે જેને એનું જીવન આ રણમાં જ પસાર કર્યું છે. તે વાર્તાનું કેન્દ્રબિંદુ છે. આ પાત્રનો આંતર-બાહ્ય સંઘર્ષ, રેતીના અંધડની આવનારી આફતને પામવાની અનુભવ આંખ, એના જીવતરનો અનુભવ, વાર્તામાં આ પાત્રની સજીવતા અને ઉપકારકતાને પ્રતીત કરાવે છે. વાર્તાના આરંભથી અંત સુધી વાંઢના બાળકોને વાર્તા કહેતા, વાંઢના સરદારને, વિસંગ સાથે સતત જોડાયેલા રહી આવનારી રેતીના માણસની રાક્ષસી આફતની ભયંકરતા, એમાંથી ઊગરવાના પ્રયત્નો અને છેલ્લે આફતમાં આવતો અસ્તિત્વનો અંત આ બધી જ સ્થિતિ-પરિસ્થિતિમાં આ પાત્ર સતત ક્રિયાશીલ દેખાય છે. બીજી રીતે જોઈએ તો, રેતીનો માણસ જ જાણે અહીં એક પાત્ર રૂપે જોઈ શકાય છે. રતીમા કહે છે, “ વાયરા સાથે કઈ રીતે લડવું? એ વાયરા સાથે આવે છે. આપણે એને નથી જોઈ શકવાના. એ રેતી તાણી લાવે છે. એને બધા રેતીનો માણસ કે છે. એની સાથે બાથ ભીડનારા રેતીમાં સમાઈ ગયા છે.” (પૃ. ૫૮-૫૯)

‘રેતીનો માણસ’ વાર્તાના પોતાના અભ્યાસને રજૂ કરતા વિજય સોની લખે છે: “ બાળકો પર ચંદ્રના તેજને નીરખતા રતીમા સૂરજના કાળઝાળ તાપને યાદ કરીને ડરી જાય છે. માણસો નાંચતા હતા. કિલ્લોલ કરતા હતા. ત્યારે જ અંધડ આવ્યું અને માટીના માણસો રેતીના થઈ ગયા. અહીં માટીની કુમાશ જતી રહી અને માણસો રેતી જેવા સૂકા થતા ચાલ્યા. એ પ્રતીકાત્મક પણ છે અને અતિવાસ્તવિક પણ. પરંતુ વાર્તાની કલાત્મકતા એની કથનશૈલીમાં છે.”૭

વાર્તાકાર અજય સોનીને સંકેતો અને સ્મૃતિઓ પાસેથી કામ લેતા ફાવે છે. ઘટનાની ધરી ફરતે પાત્રો અને પરિવેશને ગૂંથવામાં એમની હથોટી છે. ઘણીવાર તો વાર્તા ઘટનાની ધરી છોડીને પાત્ર કે પરિવેશના બળે ચાલે છે. પાત્રોની મનઃસ્થિતિ કે ઘટનાને વ્યક્ત કરવા તેઓ પરિવેશનો વિનિયોગ કરે છે. ત્યારે પરિવેશ પણ એક પાત્ર તરીકે સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતો જણાય છે. રતીમા રેતીના તોફાન વિશે સાવધ છે. જે વાંઢ, ભૂંગામાં અડધું જીવન જીવી નાખ્યું છે એની સાથે જ રેતીમાં દટાઈ જવા સુધી વિચારતું આ પાત્ર પ્રાદેશિક બની રહે છે. તે કહે છે, “પાસેની સુક્કી ઝાડીમાંથી કોઈ જીવનો તીણો દબાયેલી ચીસ જેવો અવાજ આવી રહ્યો હતો. રાતીમાંને થયું ઘર ભૂલ્યું લાગે છે.” (પૃ.૫૬) રતીમાનું આ વાક્ય કેટલું સાંકેતિક અને સૂચક બની રહે છે. પોતે ઘર છોડી આવ્યાં છે એ વેદના એ સૂકી ઝાડીમાં બોલતા જીવની દબાયેલી ચીસ જેવી જ તો છે. વાંઢના બધા સદસ્યો કરતા વૃદ્ધ અને અનુભવી એવા રતીમા રેતીના માણસ એની ભયાનકતાને સારી પેઠે ઓળખે છે. અને રેતીના રાક્ષસ આગળ આપણે સૌ લાચાર છે એ વાતથી પણ અજાણ નથી. આથી જ તેઓ વાંઢના સરદાર સાથે વાંઢ છોડી સ્થળાંતર કરવા માટે તૈયાર થાય છે. રતીમાનું રેતી સાથેનું જોડાણ વાર્તાના અંતમાં રેતીના માણસ બની આખરે રેતીમાં ભળી જવાની વાતમાં છે. એ અર્થમાં સમગ્ર વાર્તામાં જેની જીવંતતા વર્તાય છે એવું આ રતીમાનું પાત્ર વાર્તાનું ચાલકબળ બનવા પામ્યું છે. એવું જ પાત્ર છે વાંઢનો સરદાર એ સાહસિક, નીડર છે. આ પાત્ર પણ રેતીના માણસ આગળ લાચાર છે. એને પોતાની વાંઢ એના લોકો માટે ચિંતા છે. બીજી કોઈ પણ સ્થિતિ પરિસ્થિતિ સામે બાથ ભીડવાની ક્ષમતા દર્શાવતા આ પાત્રની ચટ્ટાન જેવી પીઠ રેતીના માણસ આગળ ઝૂકી ગઈ છે. જીવનમાં કદી ન દેખાતો ભય આજે એના ચહેરા પર દેખાય છે. તે રતીમાને પૂછે છે, હવે શું કરશું ? વાંઢના માણસો માટેની તીવ્ર સંવેદના કેવી છે, તે કહે છે, રતીમા, હું વાંઢનો સરદાર છું. વાંઢના માણસોને મરી જતા કઈ રીતે જોઈ શકું? પાણી વિનાના વર્ષો કાઢ્યા છે. દિવસો સુધી રેતીનું અંધડ વેઠ્યું છે. પણ ક્યારેય વાંઢ છોડવાનો વિચાર નથી આવ્યો. કોઈ દુશ્મન હોય તો લડી લઈશું પણ આ રેતીના માણસથી કઈ રીતે લડવું? (પૃ.૬૦)

વાંઢ સાથે અને રેતી સાથે એની ગાઢ સંવેદના જોડાયેલી છે. રેતીના અંધડ વચ્ચે ખાલી ભૂંગાનો સરદાર બનીને જ અહીં રહી જાઉ એમ કહેતો તે આખી રાત ઠંડી રેતીમાં પડ્યો રહ્યો છે. તે નીડર છે, બહાદુર છે પણ કુદરત આગળ લાચાર છે. અને આથી જ તે પોતાની વાંઢના માણસોને બચાવવા ત્વરિત નિર્ણય લઈ સ્થળાંતર કરી બીજો વસવાટ કરે છે. પોતાના કાફલાની સાથે કાફી ગાતો વાંઢનો સરદાર મુંઝાયેલો છે. જિંદગી પસાર કરી એ ભૂંગાને માંડ છોડીને જવાની પીડાના ભાર સાથે વ્યથિત સરદાર વાર્તાનું ઉપકારક એવું પાત્ર બની રહે છે. તો સરદાર અને રતીમાને સમયે સમયે સાવધ કરતો વીસંગ પણ પોતાની વ્યક્તિમત્તા પ્રગટાવી આપે છે.

વાર્તાની ભાષાની વાત કરીએ તો વાર્તાકારે કચ્છના સંઘર્ષમય જીવનને એના આગવા પરિવેશને આલેખવામાં ભાષા પાસેથી સારું એવું કામ લીધું છે. ભાષાના આવા કેટલાક વર્ણનો જોતા આ વાત વધુ સ્પષ્ટ થશે.

“એમની નજર અંતહીન મેદાન તરફ લંબાઈને સુકાઈ જતી હતી.” (પૃ.૫૮)

“રાતીમાંનો અવાજ ધીમો પડીને હોલવાઈ ગયો.” (પૃ.૬૧)

“રતીમાએ વાંઢ બાજુ નજર કરી. દાયકાઓથી આંખમાં સચવાયેલું દશ્ય ઝાંખું થઈ રહ્યું હતું. સવારે અહીં ખાલી ભૂંગા રહી જશે. વાવડો એની થપાટો વીંઝયા કરશે.” (પૃ.૫૯)

“ભૂંગાની ટોચ પર બેસીને બોલતા હોવાનો અવાજ ઉડતી રેતી સાથે અથડાઈને મરી જશે. પણ એને સાંભળનારુ કોઈ નહીં રહે.” (પૃ.૫૯)

“પડછાયા લંબાઈને સંકેલાઈ ગયા હતા. ડુંગર પર ખરલઘૂંટ્યું અંધારું ઢોળાવા લાગ્યું, કાન માંડતા આસપાસથી નિશ્ચાયરોના અવાજ આવતા હતા. ગરમ હવાના સુસવાટાનાં બદલે દરિયાનો ઘુઘવાટ સાંભળાતો હતો.” (પૃ.૬૩)

તો વાર્તાનાં ગદ્યને સર્જનાત્મકતા અને ચમત્કૃતિ બક્ષે એવા અલંકાર પણ વાર્તામાં પ્રયોજાયા છે. જેમ કે,

- આંખના ડોળામાં તળાવના ખાલી તળિયા જેવા ચીરા પડી ગયા હતા.
- વાયરો ચાબખાની જેમ વીંઝાતો હતો.
- એમના મોઢામાંથી નિસાસો ખરીને વહેતી હવામાં ભળી ગયો.
- ચામડીમાંથી રેતી ફૂટી નીકળી હોય એવું લાગતું હતું.

એ સાથે સાથે ચહલપહલ, ટાઢેટાઢે, અંદરોઅંદર, હાલકડોલક, નાંચતા-નાંચતા જેવા દ્વિરુક્તપ્રયોગો ભાષાને વધુ બળકટ બનાવી આપે છે.

વાર્તાકાર અજય સોની કચ્છપ્રદેશના અંજારના વતની છે. આ પ્રદેશ અને એની શુષ્કતા એમના વાર્તા લેખનમાં વર્તાય છે. કળાત્મકતાને વરેલા આ વાર્તાકાર પણ પોતાના પ્રદેશથી અળગા રહી શક્યા નથી. કારણ એટલું જ છે કે કોઈ પણ સર્જક હોય એ જે જીવ્યો છે એ એનામાં સ્વભાવિક જ આવી જાય છે. જે સહજ છે. અહીં 'રેતીના માણસ' વાર્તાસંગ્રહની વાર્તાઓમાં પણ આ જ પ્રમાણે કચ્છ અને એની રેતી અલિપ્ત રહ્યાં નથી. વાર્તાકાર આ પ્રદેશના માનવી એમની આંતરબાહ્ય સ્થિતિ, સંઘર્ષને એના અસલ પરિવેશ સાથે અહીં આલેખ્યું છે. વાર્તાનું કથાવસ્તુ રેતીમાં જ જન્મ્યા છે અને રેતીમાં જ રહેતા માણસો જ્યારે એ જ રેતીનો કોળિયો બની જાય ત્યારે જે સ્થિતિ સર્જાય છે એ કેવી દારુણ હોય છે એ વાસ્તવિકતાને વાર્તામાં પ્રત્યક્ષ થતી જોઈ શકીએ છીએ. રેતીના અંધડ અને એની સામે લાચાર માણસોની લાચારીને અહીં કલાત્મક રીતે આલેખવામાં આવી છે.

કચ્છ એક વિલક્ષણ પ્રદેશ છે. એક તરફ રેતીનું રણ તો બીજી તરફ દરિયો. રણપ્રદેશમાં વસતા લોકો એમનો જીવનસંઘર્ષ, રેતીના અંધડ જેવી આફત સામે નિઃસહાય સ્થિતિને વાર્તાકારે વાચા આપી છે. કચ્છમાં જ્યારે રેતીનું અંધડ આવે છે ત્યારે દિવસો સુધી તીવ્ર ગતિથી પવન ફૂકાય છે. જેમાં રેતી પણ ઉડે છે. આ રેતી થલવાતી જાય છે. જે આવા અનેક ભૂંગાઓ, વાંઢેને ભરખી જાય છે. વાર્તાકારે રેતીના અંધડને રેતીનો માણસ

કલ્પ્યો છે. જે રાક્ષસી મહાકાય છે. અપશુકનિયાળ છે. બેરહેમ એવો એ જે લોકોએ પોતાનું આયજું જે ભૂંગાઓમાં વિતાવ્યું છે એમને એવી વાંઢ અને ભૂંગા છોડવા મજબૂર કરી દે છે. વાત અહીં માનવ અસ્તિત્વની પણ છે. કચ્છમાં વસતા આ રણવાસીઓ માટે આ રેતીનું તોફાન બાહ્ય પરિબળ નથી. એ એમની સાથે જોડાયેલ વિષમતાનું આંતરિક તત્ત્વ છે. આ વાસ્તવિકતાને તાગી વાર્તાકરે વિષયવસ્તુ પસંદ કરી કચ્છનો પ્રાદેશિક પરિવેશ પ્રસ્તુત કરી આપ્યો છે. રણપ્રદેશ સાથે જોડાયેલો આખો પરિવેશ કચ્છની આગવી ભૂગોળ ને પણ અહીં પ્રગટ કરી આપે છે. જેમાં પ્રાદેશિકતા પ્રગટે છે.

માનવ સામે આવી પડેલી આવી નૈસર્ગિક ઘટના મહાભયાનક છે. આ વરવી વાસ્તવિકતા આગળ માનવી લાચાર છે. નિઃસહાય છે અને આથી જ એના માટે ત્યાંથી હટી જવા સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો નથી. કચ્છ જેવા અનેક વિષમતાઓ અને કઠિનાઈઓ, સંઘર્ષોથી ભરેલા પ્રદેશમાં જ્યાં જીવન એક પડકાર હોય ત્યાં આવું રેતીનું અંધડ માનવ જીવન માટે કેવી વિષમ પરિસ્થિતિઓનું નિર્માણ કરી આપે છે. એ વાતને વાર્તાકારે આગવી વાર્તાસૂઝ સાથે કલાત્મક રીતે પ્રગટ કરી આપી છે. રણ જેવા સૂકા પ્રદેશમાં રેતીના ઢગો વચ્ચે જીવન દટાઈ જાય એનાથી વધારે કરુણ શું હોય? તો પણ આ માણસોને રેતી સાથે ગાઢ સંવેદના છે. જે વાંઢના સરદાર રતીમાના પાત્રોમાં આપણે પ્રતીત કરી શકીએ છીએ. પોતાની વાંઢ, ભૂંગાઓ છોડી બીજી જગ્યાએ વસવાટ કર્યો હોવા છતાં રેતી સાથેનો તેમનો નાતો અકબંધ રહે છે. વાર્તાનું કથાવસ્તુ કચ્છપ્રદેશ એના રણમાં ભૂંગાઓમાં જીવન જીવતા લોકો, નાની-નાની વાંઢોનો પરિવેશ, રેતીના અંધડની ભયાનકતા વાર્તાને વધુ રસપ્રદ બનાવે છે. વાર્તાના પાત્રો આ પ્રદેશમાં દેશીજીવન જીવતા પ્રાદેશિક પાત્રો છે. વૃદ્ધ અનુભવી એવા રતીમા વાર્તાનું મુખ્ય પાત્ર બની રહે છે. આ પાત્ર આ પ્રદેશની નારીની અંતર્ગત અને વિષમ સ્થિતિને પામવાની મનોવૈજ્ઞાનિક સૂઝને પ્રગટ કરી આપે છે. આ પાત્ર કુદરતી વિષમતાઓ સામે ઝઝૂમતા પાત્રો છે. એમની કચ્છની ધરતી, રેતી સાથેની ખરી સંવેદના વાર્તામાં આલેખન પામી છે. પોતાની વાંઢ અને ભૂંગાઓ સાથેનો અનુબંધ, જોડાણ કેટલું તીવ્ર છે એ આ પાત્રોના સંવાદમાં તાગી શકાય છે. જેમ કે આવનારી આપત્તિથી રતીમા અવગત છે એ જાણે છે કે રેતીનો માણસ કોઈને બક્ષે નહીં.

તેમ છતાં તે કહે છે: “રેતીમાને થયું ભલે આવે રેતીનો માણસ. નથી જવું. અહીં બેસીને ઊડતી રેતીને જોયા કરીશ. ભલે પોતે રેતીમાં દટાઈ જાય. છેલ્લો શ્વાસ લેવા મોઢું ખોલે અને એમાં પણ રેતી ઠલવાય અને પછી... (પૃ.૫૯) અને કુદરત સામે નિઃસહાય તે વાંઢના સરદારને પણ કહે છે, “ બધી દિશાઓ ખોવાઈ ગઈ છે સરદાર-કુદરતને મંજૂર હશે એ થશે.” વાંઢનો સરદાર જેને પોતાની વાંઢના લોકો કે જેમની સાથે પાણી વિનાના વર્ષો જીવ્યાં છે દિવસો સુધી રેતીના અંધડો વેઠ્યા છે એ પણ આ કુદરતી વિષમતા સામે લાચાર છે. પોતાની વાંઢને આમ રેતીમાં દટાઈ જતી એ જોવા નથી માગતો. રેતીમાં આળોટતો એ અને રેતી જાણે એની રગેરગમાં સમાયેલી છે. તે કહે છે, “કાલે અહીં આ ભૂંગામાં કોઈ નહીં હોય. ધરતી ચીરતા-હવાના સુસવાટા વહ્યાં કરશે. અહીં એક વાંઢ હતી એવી એકેય નિશાની નહીં બચે. એને થયું ખાલી ભૂંગાનો સરદાર બનીને જ રહી જાઉં.” (પૃ.૬૧)

રેતીના અંધડની ભયાનકતા તો પોતાની ભૂમિ સાથેનું જોડાણ તીવ્ર સંવેદના અહીં પ્રત્યક્ષ થાય છે. પોતાની ભૂમિ સાથેનો જે અનુબંધ છે એ વાર્તામાં પ્રાદેશિક સંદર્ભ ઊભો કરી આપે છે. વાર્તાના અંતે વાર્તાકાર ફેન્ટસી દ્વારા એ વાત સીધી જ સ્પષ્ટ કરી આપે છે કે રેતીના માણસ ગમે ત્યાં જશે રેતી એમની ચામડીમાંથી ફૂટી નીકળશે જ. રેતીના થઈ રેતીમાં જ ભળી જવાનું છે. કારણ કે રેતીમય જીવન એ આ લોકોનો આંતરિક તત્ત્વ બની રહે છે. આ પાત્રો કચ્છના સૂકાપ્રદેશમાં અનેક વિષમતાઓ અને સંઘર્ષ વચ્ચે કઠિન જીવન જીવતા રેતીના આવા તોફાનો સામે ઝઝૂમતાં, રણપ્રદેશમાં ભૂંગા જેવા રહેઠાણ એની આગવી બનાવટ દેશી જીવન જીવતા દેશીપાત્ર છે. જે અસલ પ્રાદેશિક પરિવશને પ્રગટ કરી આપે છે. જેમના જીવન વ્યવહારો, માન્યતાઓ વાર્તાને પ્રાદેશિક સંદર્ભ પૂરો પાડે છે. આ પાત્રોની એકલતા, ખાલીપો, લાચારી, વ્યથા, વેદના અને સંઘર્ષમય જીવનમાં આપણે પ્રાદેશિકતાને પામી શકીએ છે. વાર્તાકારે અહીં કચ્છની પારંપરિક પ્રાદેશિક કચ્છીબોલી પ્રયોજી છે. જેમકે “ઉઠ પગ સડે, પીપર પણ ખિરે, ન પંખો હોલો, ન વુઈ એ નાય... જેવી કચ્છમાં પ્રચલિત લોકમાન્યતા, તો “ક્યાં ગયા તમારા પાણકા? જેવા સંવાદોમાં આપણે બોલીને પામી શકીએ છીએ. મારી દષ્ટિએ વાર્તાકાર કચ્છના

પ્રાદેશિક પરિવેશને આલેખવા માટે બોલી પાસેથી હજુ વધુ કામ લઈ શક્યા હોત. કચ્છની પ્રચલિત માન્યતા અને કચ્છી બોલીના લહેકા સાથે આરંભાતી આ વાર્તામાં પ્રાદેશિક વાતાવરણ પ્રગટ્યું છે.

વાર્તાકારે અહીં અંજારની આસપાસના રણવિસ્તાર અને એમાં અનેક કુદરતી વિષમતાઓ, આફતો સામે જીવન જીવતા કચ્છી માંડુંઓની જીવનીને કથાવસ્તુ તરીકે લીધી છે. જે પ્રાદેશિક બનવા પામ્યું છે. વાર્તાનું કથાવસ્તુ, પાત્રસૃષ્ટિ અને એમાં પ્રયોજાયેલી ભાષા, બોલી કચ્છપ્રદેશ અને એના પ્રાદેશિક પરિવેશને મૂર્ત કરી આપે છે. તો રેતીનું રણ, અંધડ, ખારોપાટ, ઊંટ, ભૂંગા, વાંઢ, એમનો અસબાબ અને વાવડા વચ્ચે પનપતું જીવન, બાવળના સુક્કાંઠુંઠા, જિજીવિષા ખરી પડી છે એવા પાત્રો, ગરમ રેતી લઈ નાશભાગ કરતાં વાયરાના ચાબખા, ઊંટ ભાંભરવાનો અવાજ, ગરમ ગરમ રેતી, કચ્છમાં જ જોવા મળતું પ્રાદેશિક લોકવાદ્ય મોરચંગ સરદારે લલકારેલી કાફી, ઊંટની પીઠ પર લાટેલી ઘરવખરી, રણના તડકામાં ધખધખતા શરીર, રેતીમાં સમાતી ભૂંગાની દીવાલો, ખાલી વાંઢમાં હવાના સુસવાટા સાથેનો હોવારવ, ખારાપાટ પર ચાલતી ઊંટોની હાર, રેતીના માણસના નજીક આવવાના ભણકારા, વાંઢ પર પથરાયેલું રાતનું અંધારું અને અંતે રતીમાને પોતે અને વાંઢના સભ્યોનું દેખાતું રેતીમય સ્વરૂપ આ બધા જ વર્ણનો કચ્છપ્રદેશ અને એના આગવા પરિવેશને આપણી સમક્ષ મૂકી આપે છે. જે બહુધા પ્રાદેશિક બનવા પામ્યા છે.

રેતીમાં જ જેવો જન્મ્યા છે રેતીના ઢુવાઓ એની પર વાતા વાયરા વચ્ચે જેમનું જીવન વીત્યું છે એવા કચ્છના લોકો અને એમની પ્રાદેશિક અસ્મિતા છે. એમનાં આ રેતી સાથેના તીવ્ર જોડાણને દર્શાવવા માટે વાર્તાકારે ફેન્ટસી પ્રયોજી છે. રતીમાને આનંદથી નાંચતા કુદતા બધા જ કાફલાવાસીઓ જાણે કે રેતીના બનેલા હોય એમ લાગે છે. અને તેઓ પોતાને પણ રેતીમય રૂપે અનુભવે છે. રેતી સાથેનું જોડાણ આ લોકોને રેતીમય બનાવે છે. રેતી એમની રગેરગમાં છે. એ વાસ્તવિકતાને પણ અહીં આપણે પ્રગટ થતી જોઈ શકીએ છીએ. અહીં રેતીનો

માણસ પ્રતીકરૂપ બની રહે છે. અને એમાં એનું જે સ્તરે વિસ્તરણ થાય છે એ પ્રશંસનીય છે. રેતીના માણસને રેતીમય બનતો અને રેતીમાં ભળતો આવેખાયો છે.

કચ્છ, કચ્છની આખી ભૌગોલિક ગરિમા ભૌગોલિક સ્થળ સાથેનું જોડાણ તથા કુદરત આગળ નિઃસહાય, લાચારી, જીવનશૈલી, રહેણીકરણી, માન્યતા, ખાનપાન, આનંદ, ઉત્સાહ, પીડા, દેશીયતા આ બધું જ વાર્તામાં પ્રાદેશિક ઉન્મેશ પ્રગટાવી આપે છે.

૬.૯ ધોળી ધૂળ - જયંત રાઠોડ

પચાસ વર્ષની ઉંમરે ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યમાં પ્રવેશતા કચ્છના વાર્તાકાર જયંત રાઠોડ પાસેથી ૨૦૨૦ માં ‘ધોળીધૂળ’ નામે સોળ વાર્તાઓનો સંગ્રહ મળે છે. જુદા-જુદા વિષયો લક્ષમાં રાખી વાર્તાઓનું કાઠું ઘડતાં આ વાર્તાકારની વાર્તાઓમાં કચ્છપ્રદેશ એની વિષમતા, એનું લોકજીવન, વ્યથા, વેદના, સમસ્યાઓ, અભાવગ્રસ્ત સ્થિતિ ઉપસી આવે છે. તેમના વાર્તાસંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં જાણીતા વાર્તાકાર, નવલકથાકાર વીનેશ અંતાણી લખે છે, “અલગ પ્રકારના વિષય, કથનશૈલી અને પાત્રોથી એમની વાર્તાસૃષ્ટિ રચાઈ છે. વાર્તાસ્વરૂપની ચુસ્તીનાં ધોરણો પકડીને જોઈએ તો આ વાર્તાઓ ક્યાંક ક્યાંક ખરબચડી લાગશે, પરંતુ એ ખરબચડો સ્પર્શ ગમે છે - મૂલાયમ ધૂળની કકરાશનો સ્પર્શ ગમે એમ.” (પ્રસ્તાવના, ધોળીધૂળ) વિશિષ્ટ અને આકસ્મિક લાગતા વિષયોને ક્રમશઃ થતાં સંવેદનના વિકાસ દ્વારા નિરૂપી આપવાની આગવી વાર્તાસૂઝ ધરાવતા આ વાર્તાકારના વાર્તાસંગ્રહ ‘ધોળીધૂળ’ માંથી મૂળ શીર્ષકવાળી વાર્તા ‘ધોળીધૂળ’ને અહીં પ્રાદેશિકતા સંદર્ભે તપાસી છે. અને એ અંગેનો મારો અભ્યાસ અહીં રજૂ કર્યો છે.

વાર્તાનું કથાવસ્તુ કચ્છના સફેદ રણમાં મીઠું પકવતા અગરિયાનો જીવનસંઘર્ષ છે. અહીં વેદના છે તો બીજી તરફ અસ્તિત્વ ટકાવવા મથતા મનુષ્યની વાસ્તવિક છબી તાદૃશ થાય છે. વાર્તાનો આરંભ વાર્તાકથક અને એની સાથી વૃંદા આ બે પાત્રો દ્વારા થાય છે. રણમાં ફરી વળતાં દરિયાના પાણીમાંથી નમક પકવતા

અગરિયાઓને વેઠવી પડતી હાડમારી અને અસ્તિત્વ માટેનો સંઘર્ષ અહીં વણાયો છે. વાર્તા આરંભે પ્રગટ થતું વૃંદાનું પાત્ર એક સ્વૈચ્છિક સંસ્થા સાથે સંકળાયેલું છે. ઇતિહાસ ભણેલી વૃંદા અગરિયાનો પ્રશ્ન સમજવા ઉત્સુક છે. તો વાર્તાકથક સલીલ એ સંસ્થાનો કાનૂની સલાહકાર છે. આ ભૂમિ અને બધું ગુમાવવાના આરે આવેલા લોકોને તે સહાનુભૂતિથી જૂએ છે. સરકાર ઘુડખર માટે અભયારણ્ય બનાવવા માંગે છે. સલીલ અહીં મીઠું પકવી એના પર નભતાં અગરિયાના અસ્તિત્વ વિશે વિચારવા માંગે છે. તો વૃંદા કહે છે કે અગરિયાની હાજરીથી ઘુડખર જેવા પ્રાણીનું અસ્તિત્વ જોખમાયું છે. સલીલ વૃંદાને કહે છે, પહેલા મને નાથિયામાં રસ જાગ્યો. અહીં આવ્યાં પછી એના મુલકમાં. અને હવે સાથે રહીને જીવવાનો સંઘર્ષ વેઠતા અહીંના દરેક પ્રાણીમાં મારો રસ વધી રહ્યો છે.”(પૃ.૭૭) વર્ષોથી મીઠું પકવાય છે એવા આ વિસ્તારને આરક્ષિત જાહેર કરવામાં આવ્યાં પછી પણ કેટલાય વર્ષ જમીનોની લીઝ રીન્યુ થતી રહી. પણ એકાએક એને રદ કરી ત્યાં ઘુડખર અભયારણ્ય યોજના લાગુ પાડવામાં અગરિયા અને એમના ભવિષ્ય વિશે સલીલને ચિંતા છે.

વાર્તાનાં આરંભમાં “ધંધાને લુણો લાગી ગયો”. જેવું વાક્ય આ અગરિયાના જીવન અને એમની દયનીય સ્થિતિનું દ્યોતક બની રહે છે. ડ્રાઇવર, ‘સે’રના માણસને રણની શું ખબર’ એમ કહે છે, જેમાં આપણે આ માણસોની વેદનાને તાગી શકીએ છીએ. સલીલનું, “જસ્ટ થિંક, સિઝનમાં આ જ રસ્તેથી વીસ-પચીસ લાખ ટન મીઠાનું વહન થતું અટકી ગયું તો... વાક્ય પણ સૂચક બની રહે છે. આખો દિવસ અગરના ખેતરમાં પગ નાખી કામ કરતા લોકોના હાડકા ચિતામા બળે નહીં એટલા કડક થઈ જાય છે. જેના મૃત્યુનું અને ચિતાનું વર્ણન છે એ ધીરુ દેવામાં ડૂબીને મર્યો, એના બાપનું પાત્ર, ભીમો અને નાથિયા સાથેના સંવાદો, કોર્ટ પરિસરમાં આવેલો નાથિયો ખોરાકની શોધમાં ગામમાં ઘૂંસી આવેલા પ્રાણી જેવો લાગે છે. અંગ્રેજોના સમયે આ વિસ્તારમાં લશ્કરી છાવણી હતી એ સંદર્ભ ભૂતકાળની ઝાંખી કરાવે છે. તો સલીલ આ અગરિયા કે જેઓ ધરતીમાં ઊગતી ખારાશને પણ મીઠું કહીને બતાવે છે એમની વાત કરે છે. દરિયાના પ્રાણીમાંથી લવણ પકવતા મોટાભાગના અગરિયાઓને તો રક્ષિત વિસ્તારની જાહેરાતની ખબર જ નથી. એ તો માત્ર પોતાનું કામ કર્યે જાય છે. ત્યાં સલીલ અને વૃંદા ભીમા

સાથે નાથિયાના ઝૂંપડે જાય છે. નાથિયાને જોઈ સલીલ કહે છે, “કોર્ટમાં પણ એમને આમ જ બેઠેલા જોયા હતા. નાથિયો અને એની વ્યક્તિગત આભા, એનો અનુભવ સલીલને પણ આકર્ષે છે, “એ હસ્યો મીઠાની કણી જેવા એના દાંત જોઈ મને આશ્ચર્ય થયું. જૂનું લોહી છે ને એટલે હજી વાંધો નથી આવતો. બાકી તડકામાં ધોળીધૂળ ખોદનારની આંખનું તેજ વે’લું ઓલવાઈ જાય” (પૃ.૮૨) ત્યાં વૃંદા અને અગરિયાઓ વચ્ચે ચર્ચા થાય છે. વૃંદાને હાથ જોડી પોતાની વ્યથા જણાવતો ધીરુનો બાપ અગરિયાઓની વાસ્તવિક સ્થિતિને પ્રત્યક્ષ કરી આપે છે. વૃંદા તેમને બીજો વિસ્તાર, બીજો કામધંધો શોધવા સૂચવે છે. પણ નાથિયાનો ખુમારીભર્યો જવાબ બાપદાદાના ધંધાનું ગૌરવ અને તેના સવાલોના વૃંદા અને સલીલ પાસે કોઈ ઉત્તરો નહોતા. તેમની પાસે નાથિયાનો વિરોધ કરવા કશો આધાર નથી. અહીં લેખક પ્રકૃતિ અને પ્રાણી વચ્ચે ટકી રહેલી સંવાદિતતા સૂચવવામાં સફળ થાય છે. પ્રકૃતિ અને માણસ વચ્ચે ખોવાયેલા સંતુલનના સંકેતોને લઈ વાર્તામાં એને દર્શાવવામાં આવ્યાં છે.

અહીં રણનું અને તેની સાથે જોડાયેલા માણસોના મનનું સચોટ વર્ણન થયું છે. શહેરના માણસને રણની શું ખબર? ડ્રાઇવર દ્વારા કહેવાયેલું આ કથન વાર્તાનો હાઈ બની રહે છે. તો સાથે શહેરના લોકો પર કટાક્ષ પણ છે. જ્યાં મીઠું પકવાય છે તે જમીનોની લીઝ ભલે રદ થઈ પરંતુ રણ છોડવાની ત્યાંના માણસોની ઈચ્છા જરાય નથી. ચા વાળો સલીલને તમે કેમ ન ગયા? એ સવાલનો ઉત્તર આપે છે, “ક્યાં જઈએ? ને પછી પાછો કહે છે અહીંનું નમક ખાધું છે. રણ રણ ન રહ્યું ન એનું તેજ રહ્યું ન કૌવત, એની મૂળ ઓળખ ભૂંસાતી ગઈ તે વેદના અને એમાંય આવા રણમાં મીઠું પકવતાં અગરિયા એમનો સંઘર્ષ, વેદનાનો અસલ સૂર અહીં વાર્તામાં સંભળાય છે. રણમાં દરિયાના પાણીથી મીઠું પકવતા સ્વાસ્થ્ય પર તેની વિપરીત અસરો હોવા છતાં અથાગ કાળીમજૂરી કરી આજીવિકા મેળવતા અગરિયા જમીનની લીઝો રદ થવી, ઘુડખર અભયારણ્ય, જાહેર આરક્ષિત ક્ષેત્ર જાહેર આ બધી જ વિગતો એની અસર અગરિયાના જીવનમાં કેવા પ્રશ્નો ઊભા કરે છે એ વસ્તુને વાર્તાકારે કલાત્મક રીતે અહીં પ્રગટાવ્યું છે. અનેક મુશ્કેલીઓ અગવડતાઓ હોવા છતાં અગરિયાઓ રણ છોડવા તૈયાર નથી. ‘કાળ

છોડે પણ કોળી નહીં' એમ ગૌરવભેર કહેતો નાથિયો વાર્તામાં એની સક્રિયતા કથાવસ્તુને વધુ વેગવંતુ બનાવી આપે છે. પ્રકૃતિ અને માણસ વચ્ચેનો સંઘર્ષ આ વાર્તામાં વાસ્તવિકરૂપે આલેખાયેલો દેખાય છે.

વાર્તાકાર પોતાની કેફિયતમાં નોંધે છે કે, “હું એટલું ચોક્કસ કહી શકું કે જીવન પ્રત્યેનો મારો દષ્ટિકોણ મને સંતોષ થાય એવી સર્જનાત્મક રીતે વાર્તામાં મૂકી શક્યો છું.” અર્થાત સર્જક વાર્તાના કેન્દ્રમાં મનુષ્યજીવનને મૂકી રહ્યાં છે. પણ સર્જનાત્મકતા અને એ પણ સંતોષકારક એમનું લક્ષ્ય છે. રણ સાથે વાર્તાકારે ઇતિહાસને પણ વણ્યો છે. વર્તાકારનું કથન છે: “શીલા નીચે દબાયેલા જીવાશ્મ જેવો ભૂતકાળ ખુલતો ગયો.” (પૃ.૭૫) આ ભૂતકાળ જ વાર્તાની આધારશીલા બન્યો છે. વાર્તાની પાત્રસૃષ્ટિ એમાંય નાથિયાનું પાત્ર પ્રાદેશિક પરિવેશનો પરિચય કરાવી આપે છે. વૃંદા અને સલીલ આ બે મુખ્ય પાત્રોના સંચાર, એમની મુસાફરી સાથે આગળ ધપતી આ વાર્તામાં વૃંદાએ મીઠાની જમીનોની લીઝ રદ થવાના કેસમાં એન.જી.ઓ દ્વારા પ્રોજેક્ટમાં પસંદગી પામેલી હતી. ઇતિહાસ વિષયમાં અનુસ્નાતક અને વેસ્ટર્ન મ્યુઝિકની શોખીન એવી વૃંદા ફોટોશૂટની પણ શોખીન છે. અગરિયાની હાજરીથી ઘુડખર જેવા પ્રાણીનું અસ્તિત્વ જોખમાયું છે એમ એ માને છે. વૃંદા અહીં પ્રોફેશનલ છે. સંસ્થાએ નક્કી કરી આપેલા ઉદ્દેશ ઉપર ફોકસ કરી આગળ વધે છે. વૃંદાનો સલીલ સાથેનો વાર્તાલાપ ઉપરાંત આ સ્થળ માટેનું એનું સંવેદન સલીલ કરતાં અલગ છે. એને મન આ એક પ્રોજેક્ટ માત્ર છે. અગરિયાઓના કેસને તે નબળો જ ગણે છે. વૃંદા નાથિયાને અને બીજા લોકોને સુજાવો-સલાહ સૂચનો આપે છે. પરંતુ એમના વળતા પ્રશ્નો આગળ ચૂપ થઈ જાય છે. તો સલીલ વૃંદા સાથે કાયદા સલાહકાર તરીકે આવ્યો છે. વાર્તાના આરંભમાં કચ્છના આ રણની બદલાયેલી પરિસ્થિતિને તાકતો સલીલ આ વાળા પાસેથી વાસ્તવિકતાનો તાગ મેળવી લે છે. સલીલને આ પ્રદેશ એમાં મીઠું પકવી જીવનનિર્વાહ કરતા અગરિયાઓ અને એમના જીવનસંઘર્ષ પ્રત્યે સાચું સંવેદન છે. એ સાથે ચિંતા પણ છે. તે વૃંદાને કહે છે, “જસ્ટ થિંક સિઝનમાં આ જ રસ્તેથી વીસ પચ્ચીસ લાખ ટન મીઠાનું વહન થતું અટકી ગયું તો”. આંખ સામે જોયેલા આ અગરિયાઓના ચહેરા સલીલના મનમાંથી ખસતા

નથી. લીગલ સેલમાં કોર્ટ કેસની વિગતો એકઠી કરવા માટે તે વૃંદા સાથે અમદાવાદથી અહીં આવ્યો છે. પરંતુ વાસ્તવિક પરિસ્થિતિએ એને મુંઝવી નાંખ્યો છે.

હાઇકોર્ટમાં એકમાત્ર મુલાકાતમાં યાદ રહી ગયેલા નાથિયાના વતનમાં એ નાથિયાને યાદ કરે છે. એવા અજાણ્યા નાથિયાનાં પ્રદેશનું ખેંચાણ સલીલને અહીં ખેંચી લાવ્યું હતું. સલીલનું આ વાક્ય એની મનઃસ્થિતિને આલેખી આપે છે. સલીલને નાથિયા એના મૂલક અને એમાં વસતા દરેક પ્રાણીમાં ધીરે-ધીરે રસ જાગે છે. તે જાણે છે કે કાયદાથી સમાધાન નથી મળવાનું પણ આ અગરિયાઓનો પ્રશ્ન વધુ જટિલ બનતો જશે. એ પ્રોજેક્ટ સાથે સાથે અગરિયાના પક્ષને પણ જાણવા માંગે છે. અગરિયાઓની સ્થિતિ સામે વધુને વધુ ઉત્પાદનનો લોભ આ તત્ત્વોએ અગરિયાઓના જીવનમાં અનેક પ્રશ્નો ઉભા કર્યા છે. એ વિશે તે ખૂબ ચિંતિત છે. વૃંદાને સ્પષ્ટ પણે પોતાના મત જણાવતો સલીલ અગરિયાઓ અને એમની સ્થિતિ પ્રત્યે ખરી સંવેદના રાખે છે. અગરિયાઓ તરફનું સંવેદન તેના આ વાક્યોમાં જોઈ શકાય છે. તે વૃંદાને જણાવે છે, “વૃંદા! ખરા બહાદુર તો મૂળનિવાસીઓ. અંગ્રેજો આવ્યાં એ પહેલાથી અહીં જીવ હથેળીમાં રાખીને રહેતા હતા. ખનીજો કાઢીને લઈ જવાનો એમને લોભ નહોતો. ધરતીમાં ઊગતી ખારાશને પણ ‘મીઠું’ કહીને એમને વધાવી લીધી.”(પૃ.૭૯)

જમીન સાથે જોડાઈ કોસ્મિક લયની વાત કરતો સલીલ ખુલ્લા પગે ધરતીનો સ્પર્શ કરે છે. આ વિશે રમણીક સોમેશ્વર નોંધે છે, “વાર્તામાં એક સ્થળે કથક ઊની રેતીમાં ઉઘાડા પગે ચાલવા લાગે છે. આવું કેમ? એવું પૂછતા એ જવાબ આપે છે કે “એનાથી સરકોડિયન રીધમ સમજાશે? આ શબ્દ લેખકના લક્ષ્યને પણ સાધે છે. કોસ્મિક લય, શરીરનો અંતરીક લય અને વૈશ્વિક લય. પણ આ લય મળે ક્યાંથી ? ભોંયના અર્થથી અને તળભૂમિથી જોડાયેલા રહેવાથી.”૮ સલીલને અગરિયાઓ પ્રત્યે અને એમની સ્થિતિ માટે ખરી અનુકંપા છે. વૃંદા સાથે રણની મુલાકાત લઈ નાથિયા સાથે વાર્તાલાપ કરતા એને મળતો સલીલ વાર્તાનું પ્રાણવંત પાત્ર છે. તો નાથિયો એ અગરિયાના જીવનની વાસ્તવિકતાનું દ્યોતક પાત્ર છે. રણની બદલાયેલી પરિસ્થિતિનું મૂળ નાથિયાને

શહેરના માણસોનું રણમાં થયેલું આગમન લાગે છે. એનો બળાપો સાંભળો, “ખારાપાટમાં ઢુંકતું’તું કોણ? પેલા ધોળિયાઉ આવ્યાં. એની સલા’થી ઈયા બાવળ કોણે વાવ્યાં? પે’લા આણ ફેલાવતી આ વાંઝણી ધરતીને રોકી કોણે? ગઘેડાની ભેગા બીજા જનાવરને ભાત ભાતના પંખીઓની વસ્તી કેમ જીવી ગઈ? અને આ પ્રશ્નોના ઉત્તર નાથિયો પોતે જ આપે છે. “કારણ... બધા સંપીને રે’તા તા! કોઈને કોઈથી કજિયો ન’તો. આ સે’રના માણસો ધોળું સોનું ભાળી ગ્યા, તે દિ’થી ઘોર ખોદાઈ ગઈ ! (૫૮૫) નાથિયાના વ્યક્તિત્વનું આ વર્ણન, “એકમાત્ર મુલાકાતમાં એ યાદ રહી ગયો હતો. એ દિવસે હું હાઈકોર્ટ પહોંચ્યો ત્યારે પરિસરમાં કુંડાળું વળીને બેઠેલા ગ્રામીણો જોયા. વાતચીતમાં મેં જાણ્યું કે તેઓ લીઝ રદ થયાના કેસ માટે આવ્યા હતા. એમની વચ્ચે આંખ ઉપર નેજવું કરીને એ બેઠો હતો. બેઠો હોવા છતાં એની ઊંચાઈ ધ્યાન ખેંચતી હતી. ચહેરાની ચુસ્ત રેખાઓ જોઈ એના કસાયેલા શરીરનું મેં અનુમાન કર્યું. એની આંખ ઉપરથી નજર ખસતી નહોતી. દરિયાના પાણી જેવા રંગની એ આંખોમાં સન્નાટો હતો કે અજંપો એ કળાતું નહોતું” (૫૭૪)

શહેરના જીવન વિશે સલીલ સાથે ચર્ચા કરતો નાથિયો તેને મીઠાના મુલકમાં આવવાનું મીઠું આમંત્રણ આપે છે. અને ક્યાંક એ જ સલીલને ખેંચી લાવે છે. આ મીઠાના રણમાં ઝૂંપડાની પાસે બાવળના ઠુંડા નીચે ઢળેલા ખાટલામાં નેજવું કરી બેઠેલો નાથિયો, એની મીઠાની કણી જેવા દાંત અને જૂનું લોહી છે. એ એટલે હજી વાંધો નથી આવતો બાકી તડકામાં ધોળીધૂળ ખુંદનારની આંખોનું તેજ વહેલું ઓલવાઈ જાય. એમ કહેતો નાથિયો અને એનું વ્યક્તિત્વ વાર્તામાં તળના માનવીને પ્રસ્તુત કરી આપે છે. વૃંદાનો પ્રસ્તાવ સાંભળી “કાળ છોડે પણ કોળી નહીં” બેન એમ જ્ઞાતિગૌરવ અનુભવતાં નાથિયાને પોતાના વડવાઓની આ જગ્યા અને ધંધા પ્રત્યે એટલો જ લગાવ છે. એના પ્રશ્નોના વૃંદા અને સલીલ પાસે કોઈ ઉત્તરો નથી. “ગાંડા આપણે તો બાવળ જેવા જ્યાં ફાવે ત્યાં ઊગી નીકળીએ” એમ બાળકને કહેતો નાથિયો અગરિયાનો પ્રતિનિધિ છે. આખું આયખુ ધોળા રણમાં મીઠું પકવવામાં વિતાવી દીધું અને આજે સરકારના કાયદા અને એમાંય શહેર વાળાનો પોતાના લોભ માટે ખારાપાટમાં ધસારો આ બધી જ બાબતો પ્રત્યે એને રોષ છે. જે એના અવાજની જીતમાં એના બોદા રણકારમાં અને નિશ્ચિત

ચહેરામાં કળી શકાય છે. રણમાં અગરિયાના જીવનસંઘર્ષનું દ્યોતક એવું આ પાત્ર તેમના જીવનને એના પ્રશ્નો, વેદના, સમસ્યાને ખુમારીભેર રજૂ કરે છે. અને કોર્ટ સુધી પહોંચે છે. એટલે કે વાર્તાની પાત્રસૃષ્ટિ છે એ કચ્છપ્રદેશ અને એમાંય એના ખારાપાટમાં રણમાં મીઠું પકવતી એક કોમ જેવો અગરિયા તરીકે ઓળખાય છે એ અગરિયાના જીવનસંઘર્ષ અને વેદના, વ્યથાને પ્રગટ કરે છે.

વાર્તામાં પ્રયોજાયેલી ભાષાએ પાત્રોચિત્ત અને પરિવેશની પોષક છે. વાર્તાકાર જયંત રાઠોડની વાર્તા નિરૂપણશૈલી તેમને અન્ય વાર્તાકાર કરતા નોખા પાડે છે. વાર્તાના ઘટકતત્ત્વોને વિકસાવવામાં વાર્તાના પાત્રોને પરિવેશને ઘડવા માટે તેઓ ભાષા પાસેથી પણ ધાર્યું કામ લે છે. એમની ભાષાના સંદર્ભ જૂઓ, “મેં જોયું પરોઢનો ઝાંખો ઉજાસ, કાળાશ લૂછતો આકાશની કિનારીએ ડોકાયો. નાથિયા ડોસાના ખાટલા ઉપર બાવળનું ઠુંડું સવારના પહેલા કિરણમાં સોનેરી થવા માંડ્યું. ઝૂંપડું ખાટલો નાથિયો, છોકરો, ખેડૂતો જાણે કોઈ ચિત્રકારે કેનવાસ ઉપર ઉતાર્યા હોય એવા મને દેખાવા લાગ્યા.” (પૃ.૮૫) બીજા ભાષાના સંદર્ભમાં નોંધવા જેવા છે જેમ કે,

“જીપને મારી મૂકતાં ઉડેલી ધૂળમાં પાછળ કેબિન અને માણસો ઓઝલ થઈ ગયા.”

“શીલા નીચે દબાયેલા જીવાશ્મી જેવો ભૂતકાળ ખુલતો ગયો”.

“મારા ચિત્તમાં ગીતના શબ્દો ખરતા તારા જેમ લીસોટો પાડી ગયા હતા.”

“આખી રાત મારી આંખ સામે આગમાં ઝૂલસીને પણ રાખ ન થયેલા વજ જેવા ધીરૂના કાળા પગ દેખાતા રહ્યા.”

“આગરિયાના પાળા જાણે સુરખાબના હારબંધ માળા હોય એવા લાગ્યા.”

“મને થયું સમુદ્રમંથન જેવો શ્રમ કરવાનું આ પ્રજાના માથે કેમ આવ્યું હશે ?

“દરિયાના પાણી જેવા રંગની એ આંખોમાં સન્નાટો હતો કે અજંપો એ કળાતું નહોતું.”

“ગરમ થઈ ગયેલી હવામાં એમના આકાર પીગળી રહ્યા હોય એવું છલ મારી આંખ સામે રચાઈ ગયું.” “મીઠાની કણી જેવા એના દાંત જોઈ મને આશ્ચર્ય થયું.” આ સંદર્ભમાં આપણે વાર્તાકારની ભાષા, અલંકારો પ્રયોજ સર્જનાત્મકતાને સર્જવાની આગવી કસબ જોઈ શકીએ છીએ. આ ઉપરાંત કચ્છનું સફેદ રણ એ વિસ્તારમાં મીઠું પકવતા અગરિયાઓ અને એમની પ્રાદેશિક તળબોલીના ચમકારા વાર્તામાં જીવંતતા આણે છે,

“સો’રના માણસને રણની શું ખબર? ઈયાનું નમક ખાધું છે.”

સાયેબ! થાળીમાંથી ગાય કુતરાનો ભાગ કાઢવાનો ધર્મ જાણ્યો હોય એને આવી શંકા ન પડે !”

“બેન! પોર છો’રીના વિવા’માં રૂપિયા ખર્ચાઈ ગયા...ને આઠમના છેલ્લું ચુકવણું થયું તતંયે ખબર પડી.” “મારો પરડાડો ઈયા મૂવો. ખભે બંદૂક રાખીને ધોળિયાઉ ભેગો રખડતો. બાવળના કોલસાયે પાડ્યા. પછી વીરડી ગાળીને મીઠું પકાવ્યું. તે દી’થી જે કામ હાથ લીધું ઈ અમારે છોડી દેવું?”

“ગઘેડા તો ઈયા જ ગુંડાણા’તા? ખારાપાટમાં ઢુંકતું’તું કોણ?”

ઉપરોક્ત સંવાદોમાં અગરિયાઓની આગવી બોલી એના વિશિષ્ટ લય-લહેકામાં આપણે સર્જનાત્મકતાનું હીર પ્રત્યક્ષ થતું જોઈ શકીએ છીએ. તેમજ લૂનો લાગવો, તાપ જીરવી ન શકવો, દેવાના ડુંગર નીચે દબાવવું જેવા રૂઢિપ્રયોગો, કહેવતો, દશ્યશબ્દો ભાષાની ચમત્કૃતિમાં વધારો કરે છે. એટલે કે વાર્તાકારે સર્જનાત્મક ભાષા અને બોલી ઉભય પાસેથી વાર્તાનું ઘટનાવસ્તુ, પાત્રને અનુરૂપ એવી ભાષા પ્રયોજી છે જે વાર્તાને સબળ બનાવે છે. વાર્તા પરિવેશપ્રધાન છે. એના પરિવેશને ઘડવામાં ભાષાની ઉપકારકતા આપણે વાર્તામાંથી પસાર થતા પામી શકીએ છીએ. આમ, અહીં પ્રયોજાયેલી ભાષા બળકટ છે જે વાર્તાનું કાઠું ઘડવામાં ઘણી મહત્ત્વની બની છે. આ ભાષા જેટલી બોલાતી ભાષાની નજીક છે એટલી જ સર્જનાત્મક છે એ નોંધવું રહ્યું.

કચ્છ રાજકીય રીતે ભલે ગુજરાતનો એક જિલ્લો હોય, પરંતુ ભૌગોલિક અને હવામાનની દૃષ્ટિએ તે ભારતનાં અન્ય પ્રદેશોથી નોખો પડે છે. માણસનો સ્વભાવ, સમાજની રીતરસમો કરનાર કોઈ પ્રાકૃતિક તત્ત્વો હોય તો તે છે તે પ્રદેશની ભૂગોળ. કચ્છની ભૂગોળ થોડી વિશેષ છે. કચ્છ રણપ્રદેશ કહેવાય છે પણ રેતીનું રણ કચ્છમાં ક્યાંય નથી. કચ્છનું જે રણ છે તે રણ વાસ્તવમાં નિર્જન ખારોપાટ છે. જે આજકાલ સફેદરણ તરીકે દેશમાં જાણીતું બન્યું છે. દરિયોને રણ એ કચ્છની વિલક્ષણતા છે. અને દરિયા અને રણ વચ્ચે જે સંસ્કૃતિ છે તે કચ્છની કચ્છીયત. એવા કચ્છમાં પોતાના દાદા પરદાદાઓના વખતથી મીઠું પકવતાં અગરિયાઓ એમની વ્યથા, વેદના, અને સમસ્યાને આલેખથી આ વાર્તા છે. આ અગરિયાઓને જો કચ્છનાં નાના રણમાં મીઠું પકવવા નહીં દેવાય તો એમની રોજીરોટી છીનવાઈ જશે. એમની પાસે રોજીરોટી માટે બીજા કોઈ સંસાધનો પણ નથી એટલે કે એમને જીવવાનાં સાંસા પડે આ અગરિયાની વેદના છે. કચ્છના નાના રણમાં મીઠું પકવતા અગરિયાઓ માટે વનવિભાગે પરંપરાગત મીઠું પકવતા નથી તથા જેમનું નામ ઘુડખર અભયારણ્યના અધિક કલેક્ટરના સર્વે અને સેટલમેન્ટના હક અને દાવાના રજીસ્ટરમાં નથી તેમની આ રોજગારી જવાનો ભય પેદા થાય છે. આ ઘટના વાર્તાનું કથાવસ્તુ છે. આવા અગરિયાઓ માટે આ રણ અન્નદાતા છે.

અગર એટલે મીઠાના ખેતર અને આ ખેતરમાં સ્ત્રી-પુરુષો ઘૂંટણ સમાણ દરિયામાં પાવડાને મોટા વાંસડા લઈ ચાસ પાડે તે અગરિયા. વાર્તાનું કથાવસ્તુ કચ્છના આગરિયાઓની વ્યથાને વ્યક્ત કરે છે. જ્યાં કચ્છની આ પ્રાદેશિક સમસ્યાને વાચા આપવામાં આવી છે. વૃંદા અને સલીલા આ પ્રદેશના અગરિયાઓને રૂબરૂ મળે છે પણ તેમની પાસે એમના પ્રશ્નોનાં કોઈ જવાબ નથી. મીઠાને પણ ઉત્પાદનનું સાધન બનાવવા કંપનીઓ આવી જેનાથી અગરિયાઓના જીવનમાં મોટી મુશ્કેલી ઊભી થઈ. તેમની બદલાયેલી સ્થિતિ, ધંધાને લુણો લાગી ગયો જેવા વિધાન દ્વારા એની વાસ્તવિકતાને રજૂ કરી આપે છે. એવા આ લોકો માટે વાર્તાકારનું સંવેદન જૂઓ: “સામે ક્ષિતિજ સુધી ફેલાયેલા ખારાપાટ તરફ મેં નજર ખેંચીને જોયા કર્યું. મને થયું એક સમયના દરિયાની છાતી ઉપર સવાર થઈને નિર્વાહ કરી જનારી પ્રજા કેવી હશે? આજે પણ એમની પેઢીને દૂર જવું નથી. ભલે દરિયો દૂર

ચાલ્યો ગયો હોય. ખારાપાટમાંથી નમક કાઢવાની ખુમારી જ એમને આ વિષમ પ્રદેશમાં ટકાવી રાખતી હશે.”(પૃ.૭૪) આ પ્રદેશ ચોમાસામાં પાણીથી ભરાઈ જાય છે. ખારાપાટમાં મીઠું પકવતાં અગરિયાઓ સરકાર દ્વારા આપવામાં આવતા ચશ્મા, ગ્લોઝ અને ટોપી પણ પહેરતાં નથી, “લાટસાહેબ જેમ માથે ટોપી, પગમાં જોડાને રંગીન ચશ્મા ચડાવી, ખેતરે જવાતું હશે? પગમાં ઘા થાય, આંખ ખોલી પડે તો ભલે એમ માનતા ખેડૂ આગરિયાઓ ચામડીના રોગોથી પીડાતા હોય છે.

મીઠાના અગરમાં ફરીફરી એમના પગ પણ એટલા નક્કર થઈ જાય છે કે એને બળતા બળતા આગ પણ ભોંઠી પડે. અને એટલે જ સલીલને આગરિયાઓ એમની પરિસ્થિતિ પ્રત્યે ખરું સંવેદન છે. અગરિયાઓ એમની શારીરિક, માનસિક સ્થિતિ એમનો મનોસંઘર્ષ, આ પ્રદેશ એની વિલક્ષણતા, મીઠાના અગર એક આગવો પ્રાદેશિક સંદર્ભ ઊભો કરી આપે છે. જે પ્રાદેશિક વિશેષતાઓને પણ પ્રગટ કરી આપે છે. વાર્તામાં ૧૨મી સદીનો વારસો સાચવીને બેઠેલા ગામનો ઉલ્લેખ છે. જે એક સમયે ધમધમતું બંદર હતું. એ ગામનો ગઢ કિલ્લોબંધી, ભગ્ન અવશેષ રૂપી દીવાદાંડી, મીનાર આ સંદર્ભો સ્થળવિશેષ એની ઐતિહાસિકતાને પ્રત્યક્ષ કરાવી આપે છે.

કચ્છનો ખારોપાટ અને એમાં ભરાતું દરિયાનું પાણી, મીઠાનો આ મૂલક અને એમાં રહેતા અગરિયાઓ પ્રદેશવિશેષને એની વિશેષતા સાથે પ્રગટ કરી આપે છે. નિર્જન એવા પ્રદેશમાં અગરિયાઓ માટે રોજીરોટીનો મુખ્ય આધાર જ મીઠું છે. લીઝ રદ કરવાની જરૂરિયાતથી આગરિયાઓના અસ્તિત્વ પર અનેક પ્રશ્નો ઉભા થાય. આ પ્રદેશ એના લોકજીવનની આ વાસ્તવિકતાને ધ્યાનમાં લઈ વાર્તાકારે કથાવસ્તુ ઘડ્યું છે. જે બહુધા પ્રાદેશિક બનવા પામ્યું છે. વાર્તાકારે પ્રદેશ સાથે જોડાયેલા એવા પાત્રો દ્વારા એક જીવંત પાત્રસૃષ્ટિ ઊભી કરી છે. નાથિયો, ભીમો, એમના સંવાદો પ્રાદેશિક અસ્મિતાને પ્રત્યક્ષ કરી આપે છે. નાથિયો કહે છે, “મારો પરડાડો અહીંયા મૂવો, ખભે બંદૂક રાખીને ધોળિયાઉ ભેગો રખડતો, બાવળના કોલસાએ પાડ્યા પછી વીરડી ગાળીને મીઠું પકાવ્યું. તે દિ’ થી જે કામ હાથ લીધું એ અમારે છોડી દેવું? (પૃ.૮૫) મીઠું પકાવવાનો આ ધંધો આ લોકો પેઢીઓથી કરતાં

આવ્યાં છે. મીઠામાં ફરી ફરીને પગમાં ઘાવ પડે, આંખોનું તેજ ઓછું થઈ જાય આ બધું એમને પોસાય છે. અનેક અભાવ-અગવડો વચ્ચે પણ જીવનસંઘર્ષ કરતા આ અગરિયાઓ પ્રાદેશિકતાને મૂર્ત કરી આપે છે. તો વાર્તા મીઠાના મોટા વેપારીઓ તરફથી થતું શોષણ, લાઈટનો પ્રશ્ન ૧૫ દિવસે એકવાર મળતું પાણી, કઠળેલી આર્થિક સ્થિતિ આ પ્રાદેશિક અનેક અગવડતાઓ અને જીવનસંઘર્ષને પ્રત્યક્ષ કરે છે. વાર્તાકારે ધીરુના બાપની સ્થિતિનું અહીં વર્ણન કર્યું છે, “ઘૂંટણ સુધી વાળી રાખેલા પાયજામા નીચેથી દેખાતા એના પગ સ્થિર રહેતા નહોતા. ડોસાના માથાના વાળ પરસેવો સુકાવાથી જીથરા જેવા લાગતા હતા. વધેલી દાઢી એના બેસી ગયેલા ગાલને છુપાવી શકવા અસમર્થ લાગી. ક્ષયના દર્દી જેવા લાગતા ડોસાની આંખ જાણે કશું દેખતી ન હોય એમ સ્થિર હતી.” (પૃ.૮૩)

ધીરુના બાપનાં આ વર્ણનમાં એમનો શારીરિક દેખાવ અને તેમની દયનીય સ્થિતિને કળી શકાય છે. વાર્તાકારે અહીં પ્રાદેશિક પરિવેશને કલાત્મક રીતે નિરૂપ્યો છે જૂઓ: “હવે અમે રણની બહુ અંદર આવી ગયા હતા. અહીંના ખેતરોમાં નમકનો પાક લેવાની આ મોસમ છે. એક સમયના દરિયાના પેરાડ ઉપર અગરિયાઓ ક્યાંક માટીના પાળા બાંધી રહ્યા હતા. ક્યાંક કૂવો ગાળવાનું કામ ચાલતું હતું. કૂવા ઉપર ચાલતા ડીઝલ એન્જિનના અવાજના તરંગો ખુલ્લા મેદાનમાં પ્રસરી જતા હતા. કૂવા અંદરથી ખેંચાતું ક્ષારીય પાણી ક્યાંક ખેતરોમાં ભરાતું હતું. નજર પહોંચે ત્યાં સુધીના ભૂભાગ ઉપર લંબચોરસ પાળા દેખાતા હતા.”(પૃ.૮૦) આખો દિવસ મીઠાના અગરોમાં ધોળું મીઠું પકવવા કાળીમજૂરી કરતા લોકોનું બાવળના ઝાડ પાસે શણની ખાલી ગુણ, બામ્બુ, પ્લાસ્ટિક શીટ્સ જેવા સાધનોની મદદ વડે તૈયાર થયેલું ઝૂપડું રણની વિશેષ આબોહવા બાજરાનો રોટલો, લસણ મરચાની ચટણી અને સફેદ ગોળ જેવો ખોરાક આવી અનેક અગવડતાઓમાં સંઘર્ષ ભર્યું જીવન અને એમાંય અસ્તિત્વને ટકાવી રાખવા ઝઝૂંમવું આ બધા જ સંઘર્ષમાં આપણે પ્રદેશવિશેષ એના લોકોની દયનીયસ્થિતિને પામી શકીએ છીએ. જે પ્રાદેશિક બની રહે છે. ઘુડખર જેને આ લોકો ગધેડા કહે છે એ માત્ર

કચ્છના રણમાં જોવા મળે છે જે પ્રાદેશિક ખાસિયત બની રહે છે. વાર્તામાં તાપણું સળગાવી તાપતા રણકાંઠાની ધરતી અને એની અસ્મિતાને આબેહૂબ પ્રસ્તુત કરતું લોકગીત કેટલું આઘાતક બની રહે છે જૂઓ,

“ મીઠું મીઠું, મીઠા કેરા પહાડ પિરામિડ રમતી,
ખારાશ આગરિયાની એડીને વજ સરીખી કરતી,
રણ કાંઠાની, નળ કાંઠાની લવણ પકવતી ધરતી,
આ ધરમ નીતરતી ધરતી.....”

આ ગીતમાં આપણે આગરિયાના જીવનવાસ્તવને અને મીઠું પકવતી ધરતીના મહત્ત્વ અને મુલ્યને આલેખાવેલું જોઈ શકીએ છીએ. આ ઉપરાંત વાર્તામાં પ્રાદેશિકતાને મૂર્ત કરી આપતી તળબોલી અને એની સર્જનાત્મકતા ધ્યાનાકર્ષક બની રહે છે. અહીં પ્રાદેશિક વિશેષતાને પ્રસ્તુત કરતા શબ્દો ખારોપાટ, નમક, રણ અગરિયા, ઘુડખર, સુરખાબની હારબંધ, બાવળના ઝાડ, ઊંટગાડી, સફેદ નમક, બાવળનું ઠુંડું, પાવડો, કોદાળી, રેક જેવા ઓજારો આગવો સંદર્ભ ઉભો કરી આપે છે. એટલે કે વાર્તામાં કચ્છના ખારાપાટમાં મીઠું પકવતા અગરિયા અને એમના અસ્તિત્વને લગતી સમસ્યાને લક્ષ્યમાં લઈ વાર્તા ઘડવામાં આવી છે. અગરિયાઓનું જીવન અને સમસ્યા વાર્તામાં કેન્દ્રસ્થાને છે. આ કથાવસ્તુને અનુરૂપ એવી પાત્રસૃષ્ટિ નિરૂપવામાં વાર્તાકાર સફળ રહ્યાં છે. આ પાત્રોમાં પ્રદેશના પ્રાદેશિક લોકજીવન અને એની વાસ્તવિકતા પ્રગટી છે. નાથિયો, ભીમો અને એની એમની વ્યથા,વેદના એ અગરિયાના જીવનવાસ્તવને અહીં રજૂ કરી આપે છે. વાર્તા અંતે નાથિયાનાં આ વાક્યમાં ગુઢર્થ પામી શકાય છે. “ગાંડા! આપણે તો બાવળ જેવા ફાવે ત્યાં ઊગી નીકળીએ.” અગરિયાના જીવનની વરવી વાસ્તવિકતા છે. અનેક અગવડતા-અભાવો સંઘર્ષમાં જીવન જીવતી, જીવન સામે બાથ ભીડતી આ પ્રજાને આ પ્રદેશ અને મીઠા સાથે ખરું સંવેદન છે, ખરો લગાવ છે. આ મીઠા સાથે મરવું પસંદ છે પણ એનાથી દૂર જવું મંજૂર નથી. એવી આ કોમ એની રહેણીકરણી ખાનપાન, માન્યતાઓ, રીતરિવાજ, પોશાક, બોલી અને વ્યવસાય આ બધી જ બાબતોમાં આપણે પ્રાદેશિક વિશેષતાઓને પામી શકીએ છીએ. કચ્છ પ્રદેશ અને એમાંય અનેક

अभाव वरुये भीढुं पकडता अगरियाओ अर्डी प्रादेशिक बनी रह्या छे. अेभना जिवन अस्तित्त्वना प्रश्नने कथावस्तु बनावती आ वार्ता जरा अर्थमां प्रादेशिक अस्मिताने उजागर करी आपे छे.

પાઠટીપ

(૧) કચ્છનાં સાહિત્યમાં રણ અને દરિયાઈ પરિવેશ,સાહિત્યસેતુ મે-જૂન ૨૦૧૯

(૨) ગુજરાતી સાહિત્ય ઇતિહાસ ગ્રન્થ ભાગ-૨ પૃ૬૯

(૩) માવજી મહેશ્વરીનો વાર્તાલોક, અજય સોની ડિવાઈન પબ્લિકેશન, પ્ર.આ ૨૦૨૩

(૪) એજન પૃ.૧૧

(૫) જીગ્નેશ બ્રહ્મભટ્ટ,અજય સરવૈયા,વિજય સોની,અને અજય સોનીની વાર્તાકળા- નવનીત જાની

(૬) શબ્દસૃષ્ટિ, ગુણવંત વ્યાસ, ગુ.સા.અકાદમી જુલાઈ-૨૦૧૯

(૭) તથાપિ,અંક ૪૯ સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૨૦૧૭

(૮) ધોળીધૂળ વાર્તાસંગ્રહની પ્રથમ આવૃત્તિ વિતરણ વખતે આપાયેલ વક્તવ્યમાંથી થોડા અંશો-જયંત રાઠોડ.